

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ОРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Бойметов

ПОРТРЕТ ҚАЛАМТАСВИРИ

ўқув-ўслубий қўлланма

ТОШКЕНТ-2002

МУҚАДДИМА

Тасвирий санъатда инсон билан боғлиқ мавзу асосий ўринни эгаллайди. Табиатнинг энг мураккаб ва шу билан бир қаторда энг гўзал маҳсули бўлган инсон гавдаси айниқса, унинг портретини тасвирлашга расомлар қадим-қадимдан қизиқиб келганлар. Мамлакатимиз ҳудудидан топилган эрамиздан аввалги тахминан икки мингинчи йилларга мансуб ҳарбий киши, аёлларнинг ҳайкал портретлари фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Инсон портретини тасвирлаш энг мураккаб жараён бўлишига қарамасдан қадимги одамлар унинг гўзаллигини намоён этишга ҳаракат қилганлар. Уларда портрет характери тасвирлаш учун малака етарли бўлмасада, пешона, кўз, лаб, бурун шакллари ўхшатиб ишлашга ҳаракат қилганлар.

Ҳозиргача барча бадиий олийгоҳларда бўлгани каби, педагогика институти ва университетларида расом ўқитувчиларини тайёрлашда инсон портретини тасвирлашга алоҳида ўрин берилган.

Замонавий педагог – расом портрет ишлаш бўйича профессионал малакаларга эга бўлиши билан бир қаторда, инсон психологиясини ўқий оладиган, ҳамда унинг юз тузилишини тасвирлаш орқали ички дунёсини кўрсата олиши зарур. Бунинг учун эса у кўплаб машқлар бажариши, бош чаноғи тузилиши ва пластик анатомиясини ўрганган бўлиши зарур.

Инсон бошининг мураккаб шакллари тўғри тасвирлай олиш нарсанинг ўзига қараб ҳаққоний расм чизиш машқларига асосланган. Бу эса антик даврга мансуб гипсдан ясалган Довуд бош бўлақларини (кўз, бурун, лаб, қулоқ) ўзига қараб тасвирлаш орқали бошнинг гипсдан ясалган кесик шакли намунасини чизиш, ундан кейин эса, Антик давр гипс бош намуналари; Аполлон, Венера, Диадумен, Гомер каби бош ҳайкалларини ўзига қараб тасвирлаш машқлари воситасида амалга оширилади.

Талабалар 1 курснинг 11 семестрида бош бўлақларини сўнгра эса кесик бош намунаси, анатомик Экорше намунасини тасвирлайдилар. Сўнгра Антик бош ҳайкалларини чизадиладар. Шундан кейин эса, (2 курс) инсон портретини ўзига қараб тасвирлаш машқлари бошланади.

Мазкур ўқув қўлланманинг асосий мақсади, бакалаврлар тайёрлаш бўйича тузилган ўқув дастурларидан жой олган вазифаларни бажариш методикасини ишлаб чиқиш ҳамда талабаларга портрет ишлаш малакаларини шакллантиришга қаратилган. Педагогика институт ва университетлари бадиий-графика факультетлари учун мўлжалланган мазкур ўқув қўлланмадан тасвирий санъат билан шуғулланувчи барча мутахассислар фойдаланишлари мумкин. Қўлланмада машҳур уста

рассомлар ҳамда ўқувчи-талабаларнинг ишларидан намуналар келтирилган.

I–БОБ. ОДАМ БОШИ ШАКЛИ ТУЗИЛИШИНING АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Одам бошининг тузилиши ўта мураккаб ва кўпқирралидир. Ҳар бир одам бошининг калла суяги тузилиши ва ташқи кўриниши, пластик тасвири ўзининг бетакрор хусусиятларига эга. Шу билан бирга бошнинг умумий шакли, унинг конструктив – анатомик асоси бир хилда бўлган тузилиш қонуниятига асосланади. инсон бошини тугри тасвирлаш учун расм чизувчи унинг шакли, кала суягининг қисмлари ва улар уртасидаги узаро боғлиқликни ҳамда тасвирлаш жараёнида олинган билимларни куллай билиши керак. Ушбу кўникмаларни ўзлаштириши учун у жуда кўплаб машқ қилиши зарур. Талабалар таълим жараёнида дастурда кўзда тутилган қуйидаги вазифаларни бажарадилар;

1. Бошнинг гипсли бўлаклари ва гипсли модели.
2. Тирик бош, бошнинг елка камари билан расмини бажариш.

Бунда улар тасвир тузилишининг айрим қирраларини қайта-қайта такрорлайдилар. Ваҳоланки, ҳар бир ўқув топшириғида талаба катта билим ва малакаларни ўзлаштириб олиши керакки, буни биргина вазифани бажариш жараёнида амалга ошириб бўлмайди. Бошнинг умумий шаклини аниқлаш, чизикли-конструктив тузилма ҳосил қилиш ва ҳоказо тамойилларни ўзлаштириш учун махсус машқлар керак. Талабалар одатда бунга риоя қилмайдилар, улар учун бу машқнинг ҳожати йўқдек кўринади. Гўёки уларга махсус машқлар ёрдами керак эмасдек туюлади ва мазкур машқлар босқичли расмлар чизиш пайтида ҳам амалга ошираверилади деган тушунча пайдо бўлиши мумкин. Лекин расм чизиш пайтида талаба уни ўзлаштириб оломайди. Натижада ишни ўз ҳолича давом эттираверади ва олдинга интилмай, кўникмадан фойдаланаверади.

Бош шакл тузилиши қонуниятлари ва уни тасвирлаш қоидаларини ўрганишда талаба энг аввало, тасвирлашнинг дастлабки босқичида кечадиган таҳлил усули ва бошнинг умумий шаклини тасвирлашни ўзлаштириб олиши зарур. Гарчи академик расм чизишда ишнинг ҳар бир босқичи қисқа вақт давом этса ҳам талаба унинг мазмунини тушуниб махсус машқлар ёрдамида амалда унинг ҳар бир босқичини пухта ўзлаштириб олиши керак. Қуйида бош шакли тузилишини таҳлил қилиш ва тасвирлаш усулининг моҳиятини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

БОШ ШАКЛИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ВА ТАСВИРЛАШ УСУЛИ

Ҳар бир буюмни тўла идрок этишда ёруғлик асос бўлганидек, бош шаклини идрок қилишда ҳам рассомга ёруғлик ёрдам беради. Нур бош

усти бўйлаб ёйилиб, рассомга унинг пластикасини кўриш имконини беради. Дастлаб инсон бош шаклини жуда тез умумлашган ҳолда идрок этади; калла гўё шардек, бўйин цилиндрик, бурун призмадек, кўз шарсимон қобикдек, кўринади. Фақатгина диққат билан қарагандагина рассом бошнинг ҳам яхлит, ҳам унинг қисмлари пластик тавсифининг нозик томонларини илғай бошлайди.

Психологик нуқтай назардан қараганда, инсон дастлаб предметнинг умумий шаклини, шундан кейингина унинг бўлакларини идрок эта бошлайди. Илмий тадқиқот натижалари кўриб идрок этиш жараёнининг бешта асосий босқичини (фазасини) ажратиб кўрсатишга асос бўлади;

1. Предметнинг фазодаги ҳолати билан унинг умумий нисбатларини тахминий баҳолаш ўртасидаги фарқни ажратиш:
2. Шаклнинг ракурсда туриши:
3. Перспектив томонларининг ўзгаришини фарқлаш:
4. Шаклни унинг деталлари фарқланмай берилганда бир хил умумий тарзда идрок этиш:
5. Шаклни унинг деталлари билан тўлиқ ҳолда бир хилда акс этиш.

Кўриш идроки қонуниятларига риоя қилган ҳолда расм чизувчи биринчи навбатда, бошнинг умумий кўринишини тасвирлаб, унинг шакли-шамойили хусусиятларини кўрсатиши зарур.

Уйғониш давридаёқ рассомлар ушбу заруриятни кўрсатиб ўтганлар. Масалан, Альберти ўзининг «Рангтасвир тўғрисида уч китоб» асарида шундай ёзади. *«Биз бирор нарсага қарар эканмиз, у фазода маълум жойни эгаллаб турганини кўрамиз. Кейинчалик, ушбу жисмга чуқурроқ қараб, унинг барча кўп сонли бўлакларини уйғунлашиб кетганлигини сеза бошлаймиз».*

Ҳар қандай предметнинг шакли (бу ўринда одам боши ҳам) кўп сонли юзалардан иборат 1-расм. Расм чизувчининг вазифаси бу юзалар маълум шаклни ҳосил қилган ҳолда ўзаро қандай уйғунлашиб кетганлигини тўғри тушунишдан иборатдир. Лекин бу шаклни қоғозда тўғри тасвирлаш учун талаба катта, уч ўлчамли жисмнинг реал кўринишини илғаб олиши, яъни ўз идрокини фазодаги кўриниши билан қоғоз сиртидаги кўринишига мослай ола билиши керак. Бош шаклини тасвирлашчизувчидан перспектива назарияси борасидаги билимлар, тасвир қуриш жараёнида эса уларнинг қоидаларидан фойдалана билишни талаб этади.

Кўп йиллик амалиёт натижалари шуни кўрсатадики, оддий геометрик жисмнинг перспектив тасвирини қуриш унчалик қийин иш эмас, лекин одам боши каби мураккаб шаклнинг перспектив тасавирини бажариш анчагина мураккаб иш. Шунинг учун таълимнинг педагогик

принципи – оддийдан мураккабликка, умумийликдан хусусийликка принциpidан келиб чиқиб уйғониш даври рассомлари бошни тасвирлашга ўргатишда энг оддий геометрик шаклларни қўллашдан келиб чиққанлар, яъни ҳам яхлит бош, ҳам унинг ҳар бир қисмини геометрик асосда қўришга ва тасаввур қилишга ўргатганлар. Расм чизивчи ана шу принципга амал қилиб, бошни ҳайкал каби йўниб унинг умумлашган шаклини тасаввур қилиши керак. Бу А.Дюрер расмида кўргазма тарзида берилган (2-расм). Одам боши шаклини тасвирлашни таҳлил этиш ва қуришнинг бундай усули билан кўп рассомлар фойдаланганлар. Гольбейн (3-расм), Шон (4-расм) чизган расмлари бунга мисол бўла олади. Амалиёт шуни исбот этдики, кесиб ишлаш усули тасвир қуришнинг преспектив қурилиш қондасини ўзлаштириб олишни анча енгиллаштиради. Уйғониш давридан кейин, ҳатто ҳозирги кунгача бу услубдан рассом педагоглар фойдаланиб келмоқдалар.

Бинобарин, етук рассом-педагог Д.Кардовский расм чизиш принциплари ва ўқитиш услублари ҳақида гапириб шундай деган эди; *«Хўш, шаклнинг ўзи нима? – Бу геометрик жисмлар жумладан; куб, шар, цилиндр ва ҳоказолардир. Улар у ёки бу характерга эга бўлган жисмлардир. Тирик натураларнинг шакллари албатта тўғри геометрик шакл бўла олмайди, лекин аслида улар ҳам ушбу геометрик шаклларга яқин туради».*

ХҲП – XIX аср рассом-педагоглари ҳам мураккаб шаклини тасвирлашда энг содда геометрик шакллардан келиб чиққанлар (Каррачи, Прейслер, Лосенко, Шебуев, Сапожников, Дюпюи, Чистякоя, Ашбе ва кўпчилик бошқалар). Масалан, югослав рассом педагоги Антон Ашбе бош расмини чизишга ўргатиш тизими учун «шар принципи» ва тус билан моделлаштиришни асос қилиб олган. Рассом ва педагог Д.Кардовский тасвирлашнинг дастлабки босқичида «кесиб» чизиш усулидан фойдаланишдир, деб ҳисоблашган. Шуни такидлаш зарурки, турли мактабларнинг ва йўналишларнинг деярли барча рассомлари битта хулосага келганлар; бош тузилишини тасвирлашда умумий ҳажм кўринишини бўрттирган ҳолда катта бошлаш, шундан ке йингина бўлақларга ўтиш керак.

Бош тузилишининг умумий шакли нима ўзи? Бу ўз кўриниши жиҳатидан тухум шаклини эслатуачи уч ўлчамли ҳажмли жисмдир. Бош расмини чизишга ўргатишда ҳамма ўқитувчилар талабалар диққат эътиборларини шакл қурилишининг ана шу хусусиятига қаратганлар. Бу нарсани биз Прейслер, Лосенко, Сапожников, Кардовский ва бошқаларнинг ўқув қуролларида ҳам кўришимиз мумкин. Рассом-педагоглар одам боши расмини тасвирлашни ўргатар эканлар, ҳар доим унинг тухумсимон шаклининг таҳлилидан бошлаганлар. А.Соловьев, Г.Смирнов, Е.Алексеева бош расмини чизишни тухумсимон масса тусини тасвирлашдан бошлашни тавсия этганлар. (5-расм). Бу ўринда бошловчи

рассомга бошнинг қисмлардан эмас, балки умумийликдан, дастлаб унинг умумий шаклини, шундан сўнг эса аста-секин бўлақларини тасвирлашни ўзлаштириб олишни тавсия этганлар.

«Кесиб ишлаш» усули қоғоз юзасидан бош шаклининг ҳам умумий ҳам таркибий қисмларини тўғри тасвирлашга ёрдам беради. Бу усул талабаларнинг диққат эътиборини ташқи бўлақларга (қошлар, киприклар ва ҳ.к.) эмас, балки катта шаклнинг асосий мазмунига қаратиш имконини беради. Буни тушуниб олиш қийин эмасдек туюлсада, лекин уни расмда кўрсата олиш анча мураккаб ишдир. Бу масалани анча енгиллаштириш учун ўтган асрдаги француз рассомлари ака-ука Дюпюилар бош расмини чизишга ўргатишга шу усулдан фойдаланганлар (6-расм).

Бош шаклини таҳлил қилар эканмиз, умумий кўринишда унинг калла суяги билан йўғрилган тузилишнинг маълум қонуниятларига эга эканлигини кўрамиз.

Машҳур ҳайкалтарош А.Голубкина шундай ёзган эди: «масалан, юз тузилишини қисмларга ажратиб ташланг, сиз уларнинг ҳаммаси 14 та асосий бўлақлардан иборатлигини кўрамиз: 1-пешона бугрилари Билан ўрта пешона, пешона бугриларида чакка қисм суягигача 2-та режа, 2-та чаккадан даҳандан пастки қисм жағ четигача, 2-таси кўз косачаларигача, 2-таси кўз косаларидан бурун ва оғиз бурчакларигача 2-таси оғиздан жағ суяги ва чайнаш мускулигача ва бурундан даҳан остигача. Ўамма инсонларнинг юзлари ҳам ҳар доим анна шу 14 та режадан иборат бўлади: фақат режа шаклларигина ўзгаради холос». А.Голубкина бошнинг схематик расмини тавсия этар экан, умумий шаклни тўғри тасвирлашга ёрдам берадиган асосий юза ва чегараларнинг тақсимланишига эътиборни қаратиш лозимлиги ҳақида гапиради.

Профессор М.Курилко бош шакл тузилиши схемасини таҳлил қила бориб, бунда бош қисми юзаларининг ўша 14 та юзасига асосланган ва деталларни бўлақларга шакл беришда (бурун, кўзлар, лаб, даҳан) аниқликлар киритган ҳамда бош ва бўйин шакллари ўртасидаги боғланишни кўргазма тарзида кўрсатиб берган.

Тасвирда бош шаклининг умумий характерини бўрттириш ва кенгликда алоҳида юзалар йўналишига аниқлик кирита бориш, тўғри шакллашни кузатиш керак. Расмда шаклни кўрсатишдан энг асосий мақсад шундан иборатки, унда бош шаклини яхлит, энг характерли жойларини алоҳида бўрттириб кўрсатишдир. Катта шаклни ифодалаш усули бўйича ишлаш рассомни шакл тузилиши икир-чикирларидан воз кечиб, фақат ҳажмнинг ката бўлақларига эътиборни қаратиш, яхлитлик, умумийликни кўра билишга интилишга мажбур этади. Яхлитликни кўра билишга ўргатиш учун бу яхлитлик қандай элементлардан ташкил топганлиги, бу бўлақ ва қисмлар ўзаро қандай уйғунлашишини билиш керак. Бош шаклини тўғри тасвирлаш талабадан натурани кўриб чиқиш ва

тасвирлашда методик босқичларда ишлашни талаб этади. Тасвирда ката шаклни таҳлил қилиш ва ифодалаш усулини эгаллаш, чизувчига тасвир тузишнинг натижаларини олдиндан кўра билиш, яъни унинг чизаётган расми охир оқибатда қандай кўриниш касб этишини олдиндан тасаввур этиш тажрибасини беради.

Бундай ўқув машқлари асосида таҳлилий усул ётиши керак. Рассом бош шаклини тасвирлар экан, ҳажм алоҳида юзалардан қандай ташкил топа боришини, шаклнинг конструктив асоси қандай шаклланаётганини кўра билиши керак. Рассом шаклни гўё томоша қилаётгандек, қалам тутган қўл ҳаракати эса, расмдаги анна шум айда-чуйдаларсиз умумлашган шаклни пластик ифодага бўйсундириши керак.

Бош шаклининг ҳажмини тасвирлашда шу нарсани назарда тутиш керакки, бошнинг иккита асосий қисми мавжуд. Булар: калла суягининг шарсимон шакли ва тақасимон жағ суяги шаклидир 7-расм. Кўпчилик расм чизувчилар соқолли эркак кишининг бошини тасвирлашда бу хусусиятни четда тушириб қолдирадилар (масалан, Гомер, Зевс, Геракл ва бошқаларни чизишда). Бу ўринда даҳан, яъни жағнинг пастки қисми орқа кала суягидан узоқлашиб қолгандек, худи ҳавода муаллақ тургандек, кала суяги қобиғидан чиқиб қолгандек туюлади. Рассом кала суягининг умумий тузилишини ҳисобга олиб жағнинг остки қисмини кала суягининг асосий сўнгалари билан тўғри туташтириши лозим.

Бош шаклини ва унинг таркибий қисмларини таҳлил этишда давом этиб, ката шаклни бўртириб чиқариш билан боғлиқ яна бир қатор қонуниятларни таъкидлаб ўтиш зарур. Масалан, бурун шакли асосида призма ётади. Бурун шакли тузилишининг бу қонуниятини билган рассом учун уни қоғоз юзасида тасвирлаш энди унчалик қийинчилик туғдирмайди. Расмда бурун шаклининг перспектив кўринишини бериш анча мураккаб иш. Призманинг перспектив кўринишини қуриш ҳатто эндигина бошловчи рассомга ҳам унчалик қийинчилик туғдирмайди. Бундан ташқари, шакл ва уни юзада ифодалашнинг бундай таҳлил қилиш усулидан фойдаланиш рассомга шаклни тус жиҳатдан ҳам ҳал этишга ёрдам беради. Қоғоз сиртидан тўрт юза билан чегараланган бурун призмасини белгилаб олган рассом дарҳол тус аломатлари – нур, соя, ярим сояларни ажратиб олади ва шундан сўнг бурунни ўзига қараб характерини аниқлайди ва шаклни майда, бўлақларини моделлашга киришади 8-расм. Кўз шакли шар шакли билан бир хилдир ва махсус адабиётларда «кўз соққаси» деб юритилиши бежиз эмас. Лекин бош расмини чизишда шуни ҳисобга олиш керакки, кўз соққаси (ўзбек шеваларида «кўз косаси» ҳам деб юритилади) кўз косасининг учдан бир қисмигина ташқарида кўринади. Бундан ташқари, кўз соққаси ва кўз косасига ўтишдан қовоқлар мўътадилаша бошлайди ва шаклга ишлов бериш босиқроқ бўлиши керак. Кўпинча талабалар кўзнинг шарсимон шаклини ифодалай туриб «пингпон

коптокчасини» чизиб кўядилар ва бу инсон бошининг реал кўриниш шаклига путур етказди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бошни тасвирлашнинг дастлабки босқичида «*кесиб ишлаш*» усулидан фойдаланганда бўрттириб юбориш ва «*кубизм*» яратишга берилиб кетиш қарак эмас. Бундай ҳолатни баъзи расм чизувчиларда кузатиш мумкин. Босқичли вазифа ишлашда шакл тузишнинг йўниб ишлаш босқичи унчалик аҳамиятли ўринни эгалламайди, фақат рассомга ёрдам беради холос.

«Кесиб ишлаш» усулидан фойдаланиб тасвирлашда расм чизувчида энг асосий нарсани кўра билиш, кўринган нарсани мантиқан идрок эти шва мазкур пластик образини очиқ тасаввур этиш малакасини орттиради. Агар рассом бош шакли хусусиятларини идрок эта олмаса ва тасаввур қилмаса, фақат ўз туйғулари билан чекланиб қолса, у ҳолда у натурадан пассив тарзда нухса кўчиришга, ташқи қуринишни шундайлигича ўхшатиб кўя қолишга мажбур бўлади. Рассом образли тасаввур билан ишламас экан, умумлаштиришга яқинлаша олмайди, ёки идрок этиш нуктаи назаридан қараёдиган бўлсак, бундай тасаввур борлиқдан тушириб олинган сурат, гўёки натуранинг умумлашган образидир. Психолог Б.Ломов тасаввур қилиш жараёнини тушунтира бориб у ёки бу объектни тасаввур этиш уни кўп марталаб идрок этиш жараёнида шаклланади деб таъкидлайди. ***«Идрок этишдан тасаввур қилишга ўтишдан образ тузилмаси ўзгаради. Объектнинг бир аломати худди бўрттириб кўрсатиладигандек, кучайтириляётгандек, бошқалари эса қоронғуда, эътибордан қолиб кетяётгандек ва заифлашаётгандек туюлади. Бошқача айтганда образ схематизми содир бўлади»*** - деб ёзади. Шундай қилиб, расм чизиш санъатини эгаллашда «Кесиб ишлаш» усулининг самародорлиги ва мақсадга мувофиқлиги фақат бадиий амалиётида эмас, балки психология – педагогика фанлари маълумотлари билан ҳам ўз исботини топган.

«Кесиб ишлаш» усули рассомга тасвир қуришнинг услубий босқичларини ўргатибгина қолмай, балки реалистик санъат тилини эгаллашга ҳам ёрдам беради. Талаба юзанинг кенгликдаги йўналишини аниқлаганда ва уни расмда тўғри бера олишга интилганда у объект образини графика воситалари билан беришга ўрганади, бинобарин расм тилига эга бўлади.

Лекин расмда таҳлил ва ифодалаш усулини ўрганиш талаба учун кўпинча қийинчилик туғдиради. У «Ката шакл» тузилишининг умумий кўринишини тасвирлар экан, одатда бошнинг чизикли ташқи кўриниши билан чекланиб қолиб, на бош шаклининг характер ива на унинг ҳажмини ўрганмай туриб бир йўла бўлақларини тасвирлашга ўтиб кетади. Шундан у шакл асосини юзага чиқармай туриб, деталларни бурун, кўз, лаблар шакли тузилишларини кўчириб чиза бошлайди.

Шунинг учун ҳам юқорида айтиб ўтганимиздек «кесиб ишлаш» усули Билан ката шакл ифодасини беришнинг услубини ўзлаштириб олиш учун махсус машқлар қилиш зарур бўлади.

Дастлаб бундай машқларни гипсдан ишланган бошни олдингизга қўйиб чизишдан бошлаш мумкин. Бунинг учун бошнинг умумлашган шаклини яхлит ҳолда тасвирлаб, кейин эса асосий деталларининг ката шакллари, гўё бурунни эмас, балки призмати, бинобарин ҳаммасини умумлашган кўринишда чизиш вазифасини кўйинг. Бунда бурун призмасини кўзнинг шарсимон шакллари белгилаб олиб қисмлар ва яхлитлик ўртасидаги пропорционал муносабатлиликини диққат билан кузатиш зарур. 9а,б – расмда бундай машқлар мисол тариқасида берилган. Талаба бундай машқларни бажара бориб кесик бош шаклини ифодалашга жалб этилган мақсад эмас, балки тасвир қуриш жараёни Билан ижодий боғлиқ бўлган бошланғич, хизмат босқичи эканлигини тушуниб етсин. Шунинг учун гипс моделлардан бажариладиган «кесик»нинг соддалаштирилган ифодаси Билан бирга тирик бош расмларни ҳам чизиши керак. Рассом ойнага қарабўз расмини чизса, бу усул яхшироқ ўзлаштирилади. Бу ўринда у диққатини тортадиган майда деталларни кўчириб қўя қолишдан бош тортиб, фақат ҳажмининг асосий массасини чизишга диққат-эътиборини қаратиш, бу борада ундан катта ирода ва қўйилган вазифани бажаришга бўлган ишонч ҳисси талаб этилади. 9а-расм бундай вазифани бажариш машқи кўл келади. Бунда биз талабанинг иккинчи даражали аломатлар (соч турмаги, тери ажинлари ва ҳоказолар)га аҳамият бермай бошининг асосий «катта» шаклини ва унинг таркибий қисмлари – буруннинг призматик шакли, кўзларининг шарсимон шаклини ва лаблар ҳамда даҳанининг умумлашган шакллари бажаришини кўрамиз. Йўниб ишлаш усули одатга айланиб қолмаслиги, балки тасвир тузишнинг қисқа босқичи сифатида қаралиши учун бир йўла янада реал ифодали расм ишлаш ҳам зарур 9б-расм. Тасвир тузишнинг умумий жараёнини ўзлаштириш учун гипс бошдан давомли расм чизиш керак. Бу топшириқлар машқ каби қаралганлиги учун бундай расмни чизишга кўпи билан 3-5 соат вақт сарфланади.

Катта шаклни кўра билиш ва уни тасвирлаш ишда муваффақият қозонишга кўмак бўлади. Расм чизишнинг буюк усталари катта шаклни ажиб тарзда эгаллаганлар. Масалан, В.Савицкийда бу нарсани яхши кузатиш мумкин. Бу ерда биз кўз олмаси шарсимон шаклини, буруннинг призматик шаклини, бошнинг тухумсимон шаклини аниқ кўрамиз.

Гўё бу нарсаларни бунчалик майдалаб тушунтириш талаб қилиниши зарур эмасдек бўлса ҳам талабалар таълимининг дастлабки босқичларидаёқ умумийликка деган принципни яхши ўзлаштириб оладилар. Лекин амалда бу принципни ҳар турли йўллар билан амалга ошириш мумкин. П.Чистяков ўз ўқувчиларини (шогирдлари) «**синов расм чизиш**» тизими йўли билан, А.Соловьев тўс муносабатлари йўли билан

таълим берган, А.Дейнека чизиқли – конструктив расмдан қочган. Шу билан бирга расмга турлича ижодий ёндошиш бўлишига қарамай, натура таҳлилининг принциплари ва бош тузулиш шаклини реалистик ифодалаш билан қуриш қонуниятлари ҳамма учун ягоналигича қолади. Чизувчи буларнинг ҳаммасини яхши тушуниб олиши учун унга доимий ва батафсил тушунтиришлар зарур.

Талаба тасвирда бошнинг асосий шаклини ифода этишни ўрганиб олиб, шакл таркибини янада чуқурроқ ўрганишга ўта бошлайди. Одам бошининг шакли жуда мураккаб ва у конструктив асос билан белгиланади. **«Конструкция»** дейилганда биз **«тузилиш»** қисмларининг ўзаро жойлашуви, шакл таркибини назарда тутамиз. Биз **«конструктив жиҳатдан уйғун»** деганимизда яхши қурилган тасвирни назарда тутамиз.

Одам бошини тасвирлашда муваффақият қозониш учун шаклнинг конструктив жиҳатдан кўринишини кўриш ва уни расмда ифода эта билиш қонуниятларини тушуна билиш керак.

II-БОБ. ЧИЗИҚЛИ-КОНСТРУКТИВ ТАСВИРЛАШ УСУЛИ

Оддий геометрик жисмлар, вазалар, устун қошларини (капителлар ва ҳоказоларни) тасвирлашда расм чизувчидан энг аввало шаклнинг конструктив асосини яхши тушунтириш ва уни чизиқли расмда тўғри акс эттира билиш талаб этилганидек одам бошини тасвирлашда ҳам унинг конструктив асосини таҳлил қилиш ва уни чизиқли конструктив асосда ифода эта билиш зарур. 12-расмда А.Дюрер ишлаб чиққан одам боши схемасининг чизиқли-конструктив тасвири бунга мисол бўла олади.

Биз бош шаклининг конструктив асосини таҳлил қилар эканмиз қатор қонуниятларни таъкидлаб уларни расм чизишда ҳисобга олишимиз зарур. Бу қонуниятларни А.Дюрер расми бўйича қараб таҳлил қилиб чиқайлик.

Бош шакли гўё асосий 4 та паралел-горизонтал юзалар билан кесишганидек: соч билан қоплана бошланиш жойи, қош усти ёйларидаги чизиқлар, бурун ва даҳан асослари. Ана шу юзаларга перпендикуляр равишда бошнинг тухумсимон шаклида вертикал юзада кесишадики, у юза устида кўнгдаланг чизиқ ҳосил қилади. Бу вертикал юза уни икки тенг қисимга ажратади, у ҳосил қилган профил чизиқ эса бош ташқи кўринишини икки симметрик яримга ажратади.

Горизонтал юзалар эса бошни қисмларга ажратади ва соч қоплами, қош усти ёйлари, бурун ва даҳан асосларини ҳосил қилади. Шундай қилиб, ушбу схема бош шакли пропорционал қисмларга ажратиш қонуниятини тасдиқлайди.

Ўзининг кўргазмалилиги ва ишончлилиги жиҳатдан бу схемадан кўпчилик рассом-педагоглар бош суратини чизишга ўргатишда ҳозирги кун ўқув жараёнида ҳам фойдаланадилар.

А.Дюрер изидан бориб рассом-педагоглар бош расмини чизишга ўргатишда бош шаклининг конструктив асосини ифодалашда ўз схемаларини ишлаб чиқа бошладилар ва улар ёрдамида ўқувчиларга ўқув материалларини тезроқ ва яхшироқ ўзлаштириб олишга кўмаклашдилар. Масалан, рассом ва педагог А.Лосенко бир қатор методик жадвалларни ишлаб чиқдики, уларда бошнинг кенгликдаги бурилиши ва ҳолатига қараб бош схемаси перспектив кўринишнинг ўзгариш қонуниятларини кўргазмали равишда кўрсатиб беради (13-расм). Асосий конструктив чизиқларнинг (соч қопламаси, қош усти, бурун ва даҳан асоси, шунингдек профиль чизиғи) йўналишлари жадвалда пунктир чизиқлар билан берилган. Бу билан Лосенко аслида бундай чизиқлар йўқ, улар шартли бўлиб, бошни тасвирлашда рассом буларни хаёлан тасаввур этишни таъкидламоқчи бўлади.

Ўтган асрнинг буюк рассом-педагоги А.Сапожников бошнинг симли моделини яратди (14-расм). У расм чизувчига шаклнинг конструктив асоси ва перспективаси ҳосил бўлишини тушунтириб этишига ёрдам беради. Бу моделнинг мақсад - вазифаси ҳақида А.Сапожников шундай ёзади: *«Бадиий Академия императорлиги кенгашига мен тузган «бошлангич расм курси» нинг бир нусхасини, унга тегишли методлар солинган қутини ва симдан ясалган бош моделини юборишга жазм айладим. Уларни ўз марҳаматингиз доирасида қабул қилишингизни ўтиниб сўрайман. Агар ушбу модель Академиянинг расм чизиш синфларида фойда келтирса мен жуда бахтли бўлардим. Агар бу моделни худди шу бурилишда намуна хизматини ўтайдиган гипс бошни олдига қўйиб ишланса, у ўзини таркиб топтирган қисимларининг преспектив ўзгаришини англаб олишга ёрдам беради».*

Кейинчалик одам боши расмини чизиш услубиятини ишлаб чиқа бориб ҳар бир қўлланма муаллифи конструктив схемадан фойдаланиш усуллариини ўз билганларича таърифлай бошлайдилар. Кимдир А.Дюрер схемасини асос қилиб олар ва дарҳол ҳамма конструктив чизиқларни белгилаб олишни тавсия қиларди. Бошқалар Г.Гольбейн схемасини афзал кўрарди, учинчи бирлари эса унисидан ҳам, бунисидан ҳам фойдаланишга интилдилар. Расмда ҳамма конструктив чизиқлар шартли равишда шакл юзаси бўйлаб ўтади. Конструктив чизиқларнинг аниқ жойлашиши (уларни қайси жойларидан ўтказиш) қўлланмаларда кўрсатилмаган. Бу эса таълим олаётган расм чизувчининг ишини анча мураккаблаштиради. Масалан, талаба профиль чизиғини тасвирламоқчи, лекин бу чизиқ қаердан ўтиши кераклиги унга номаълум. Кўпгина қўлланмаларда профиль чизиғи пешона юзаси ва бурун учига теккан холда мавҳум ўтказилади. Расмда бундай чизиқ бош шаклини қуришда мўлжал бўла олмайди. Бу ҳақда биз расм

устиди ишлаш услубий босқичи ҳақидаги бобда яна тўхталамиз. Шунингдек даҳан, бурун, қош усти, кўз кесими асосларининг чизиқлари жойлашганлиги ҳам номаълум. Ҷуғувчи уларни кўр-кўрона бош шаклини тасвирлаш учун бу чизиқларни зарурлигини тушунмай туриб чизаверади.

Бу масалага тўла ойдинлик киритиш учун биз ҳар бир чизиқ калла суяги бўлаклари билан асосланадиган анатомик қурилиш қонуниятларига боғлиқ равишда одам бош шаклининг чизиқли-конструктив схемасини кўриб чиқишни тавсия этамиз.

Чизиқли-конструктив схема бўйича бош шаклини таҳлил қилар эканмиз, профиль чизиғи соч қоплами ўртасидан, қаншар ўртаси, бурун асоси, лаблар туташмаси (бантиғи) ва жағ суяги ўртасидан ўтишини кўрамиз (15-расм). Бош шакли профиль чизиғининг туташган нуқтасининг юзасида эмас, калла суяги сўнгакларидан кидириш керак. Масалан, бурун призмасида профиль чизиғи призманинг олд юзасида эмас, балки орқа юзасида жойлашади. Бурун учун профиль чизиғига нисбатан бошнинг кенгликдаги ҳолатига қараб ўзгартириш мумкин. Даҳан асосида профиль чизиғи даҳан юзасида эмас, (гарчи даҳандаги чуқури яхшигина мўлжал бўлса ҳам), балки жағ суягида жойлашади.

Рассом профиль чизиғининг жойлашишини билса у бошнинг кенгликдаги ҳолатини ҳам осонгина аниқлаб олади. Бунинг учун ҳаёлан тўғри чизиқ билан профиль чизиғи туташган нуқтани қош усти (қаншар) ва даҳан асоси профиль чизиғи туташган нуқта билан бирлаштириш керак ва бу чизиқлар ўртасида қандай бурчак ҳосил бўлишини аниқлаб олиш зарур ва бош ҳам вертикал, худди шу оғишликда бўлади.

Профиль чизиғи шунингдек рассомга бош шакли тасвирини қуришда ҳам ёрдам беради. Профиль чизиғи бошни икки симметрик қисмга ажратганлиги учун ҳам рассом жуфт шаклларнинг (жағ суяклари чизиғи, кўз косалари, лаб бурчаклари, бурун тешиклари) жойлашувини ҳам осонлик билан кузата олади, улар расмда бир йўла белгиланади: жағ суягининг ўнг чизиғини белгилаш билан дарҳол унинг чап чизиғи ҳам белгиланади, чакка суяк четлари ўнгда ва чапда бир йўла белгиланади ва ҳоказо.

Горизонтал конструктив чизиқлар ўзаро параллель бўлиб, бошни пропорционал қисмларга ажратади. Соч қоплами (15-расм А текислиги), қош усти ёйлари (15-расм Б текислиги) бурун асослари (15-расм Г текислиги) ва даҳан (15-расм Е текислиги) чизиқлари бошни тенг уч қисмга ажратади.

Бошнинг пропорционал қисмларга ажратиш қонуниятларини қадимги рассомлар аниқлаб берганлар. Биз бош шаклининг уч қисмга ажратиш қонунларини Қадимий Греция ва Рим рассомларида ҳам кўришимиз мумкин.

Уйғониш даври рассомлари математик ўлчамлар асосида бошнинг олд қисми учта тенг қисмларга ажратиш ҳақида хулосага келганлар.

Кейинги аср рассомлари нисбатлар қонунини ишлаб чиқар эканлар, тадқиқотнинг ҳар хил усулларида ҳам худди шу хулосага келганлар. Масалан, А.Лосенко ўзининг *«одамнинг қисқа пропорцияси ёки академик шаклини чизиш»* асарида бошни учта тенг қисмга ажратишни кўрсатган (16-расм). В.Шебуев ўзининг *«Антропометриялар»* асарида ҳам бунга ишора қилган. (17-расм).

Лекин, кейинчалик Бадиий академия мактабининг душманлари қоида ва қонунларни ўргатишга қарши чиқадилар, улар санъатда классик меъёрларини тан олмадилар ва бинобарин бош шакли тузилиши схемалари, шунингдек, уч тенг қисмга пропорцианал бўлиниши ҳам улар ҳар бир инсон индивидуал ва ҳамма кишилар учун ҳам бош шаклининг тузилиши борасида аниқ ва бир хилдаги қонун бўлиши мумкин эмас, деган асосда буларни рад этадилар.

Биз бош тузилишини анча енгиллаштирадиган ва бош шакли қурилишининг анъанавий қонун, қоидаларини ҳамда схемаларини ҳикоя қилган ҳолда уларни юксак даражада ва бенуқсон тасаввур эта олмаймиз. Лекин биз қатъий тарзда таъкидлаймизки, расмда шакл қурилишининг бу қонун, қоида ва схемалари бунчалик ҳақиқатга яқинки, улардан ҳозирги замон рассоми амалиётида бемалол фойдаланиш мумкин. Одам боши шакли қурилишининг Дюрер схемаси абсолют ҳақиқат эмас, аммо у сўзсиз шаклнинг конструктив асосини очиб беради. Ётмишдошимиз бошни тенг уч қисмга ажратиш ҳақидаги ёзган қонуниятлари ҳар бир тасвирланажак киши учун абсолют пропорция эмас, лекин унинг бош тузилиши пропорционал тарзда қисмларга бўлиниш қонунияти ҳақиқатдир. Леонардо да Винчи ўша пайтлардаёқ бу нарсани исботлар экан, шундай расм чиздики, унда бир-биридан тенг масофада турган тўртта горизонтал параллел чизиқлар ўтказилган ва ана шу чизиқлар доирасида майиб-мажруҳлар бошини-калта бурун, кенг пешона, узун бурун ва кичик даҳанлар. . . Леонардо да Винчи бу расми билан ҳатто энг қуйи характердаги бошларни тасвирлашга ҳозирги замон рассомлари қадимий қонуниятларидан фойдаланиш мумкинлигини исбот этди.

Мумтоз қонуниятлар билан танишиш расм чизувчига тирик бош қурилишининг пропорцияларини ва ўзига хос хусусиятларини тузатиш ва тўғри аниқлашга ўргатади. Бу қонуниятларни билиш рассомга натурада кузатиладиган қонуниятдан четга чиқиш аломатларини сезишга ёрдам беради. Бош шакли қурилиши (ҳатто схематик) қонуниятларини билиш рассомга тасвир этилаётган турли характерларни кузатиш ва дарҳол тасвирга тузатишлар киритиш мўлжалдаги расмга аниқлик ва ўзгартиришлар киритишда кенг имкониятлардан фойдаланиш имконини беради. Натурани кузатувчи талаба, бошнинг қийшиқ чиқиб қолмаслиги, пропорциялар ўртасида қўпол бузилиш бўлмаслиги учун ишини осонлаштирувчи йўллардан фойдаланиши керак. У ўзидан олдинги ва

унинг ишида ёрдам берган рассомлар фойдаланган меъёр, қоида ва қонуниятларни билиши керак.

Шакл тузилишининг қоидалари, қонун ва схемалари рассом ишида таянч нуқта ҳисобланади, улар реал борлиқни идрок қилишга калит, шунингдек тирик бошнинг мураккабликларини тушуниб етишга ва натурадан, биринчи навбатда, энг асосий жойини илғаб олишга кўмаклашади. Академик расм чизиш қоидалари ва қонуниятларини билиш талаба учун ўз санъатини эгаллаб олиши учун зарур. Буюк Гёте ёзган эди: «Табиатдан рассом бўлган киши табиат ўзи берган қонуниятлар қоидаларга мувофиқ равишда ҳаракат қилиши керакки, бу қонуниятлар унга зид бўлмаслиги, унинг бутун бойликларидан иборат бўлиши керак. Чунки уларнинг ёрдамида у ўз-ўзини бўйсиндириш ва ўз қобиляти-истеъдодини табиатнинг буюк бойликлари каби қабул қилишни ўрганади».

Бош шакли қурилишининг схемаси ва унинг пропорционал қонуниятлари аввал айтиб ўтганимиздек, калла суягига асосланган. Шунинг учун натура бўйича конструктив чизиқларнинг жойлашишини белгилаш керак. Шуни назарда тутиш керакки, улар калла суяги асосида ётадилар. Агар биз даҳан асоси конструктив чизиғини натурадан қидирадиган бўлсак, у ҳолда уни даҳан юзасида эмас, балки жағ суяги бўртмасида тасаввур қилиш керак бўлади. Бурун асосининг чизиғи бурун учидан эмас, балки бурун тешиклари асосида ўтади: бурун учи расмда ё пастда ёки бурун асоси чизиғидан юқорида жойлашаган бўлиши мумкин. Одам боши қурилишининг конструктив схемасини билиш, расм чизувчига тасвирлашга перспектива қонуниятларига риоя қилишга ёрдам беради, натурадан кўр-кўрона нусха кўчиришдан қайтаради. Агар рассом конструктив чизиқларни яхлит ўзлаштириб олса, бош шакли тасвирини тўғри қуриш энг мураккаб перспектив вазиятларда ҳам унга унчалик қийин бўлмайди. Буни тушуниб олиш учун ўз схемамиз таҳлилига қайтайлик (15-расм).

Соч қоплами асосларининг чизиғи шу қоплам чизиғи асосидан ўтади.

(15-расм, А текислиги). Ўатто сочи тўкилиб тақир бош бўлиб қолган кишида ҳам соч қопламаси излари ҳар доим кўриниб туради. Қош усти ёйларининг чизиғи қош усти суяклари чизиғидан ўтади, аниқроқ айтадиган бўлсак, асаб каналлари тешигидан ўтади (15-расм, Б текислиги). Бу схемада стрелкалар билан кўрсатилган.

Бурун асосининг чизиғи бурун илдизи устидан жағ суякларининг пастки четидан ўтади (15-расм, Г текислиги). Бурун асоси ва қош усти ёйлари чизиқлари орасида кулоқлар жойлашади. Ҷуқувчи бу қонуниятни била туриб бошининг кенгликдаги ҳолатини тез ва тўғри аниқлай олади. Масалан, жуда мураккаб оғма ва бурилишга эга бўлган Аполлон ва Антиной гипс бошларини чизишда у одатда бошнинг нечоғлик эгиклигини аниқлаб олишга қийналади. (у пастга қараганми? Ёки орқага ташлаброк

турибдими). Расм чизувчи бош шакли қурилишнинг конструктив хусусиятларини билиб бошнинг кенгликдаги ҳолатини ҳеч машаққатсиз аниқлай олади. Фақат бурун асосига нисбатан қулоқларнинг жойлашишини аниқлаб олса бас: агар қулоқлар бурун асосидан пастда бўлса – бош орқага ташланган, агар қулоқлар бурун ва қош асосларидан юқорида бўлса – бош пастга эгилган бўлади. Даҳан асоси чизиғи жағ суягининг олд бўртмаси ўртасидан ўтади.

Қош усти ёйларида бурун асосигача бўлган кесма, ўз навбатида учта тенг қисмларга ажрайди: биринчи қош усти ёйларида ва иккинчи қисмлар ўртасидан кўзлар кесма чизиғи ўтади, кўзлар қаншар ва кўз ёши қопчиғи бурчакларини кесиб ўтади, аниқроқ айтадиган бўлсак, чакка ва жағ суякларини бирлаштирувчи чоклар орқали (15-В расмда стрелкалар билан кўрсатилган). Кўз кесмалари чизиғини ҳам учта қисмларга ажратиш мумкин. Кўз бурчаклари четлари ўртаси, бошқача айтганда кўзлар ўртасидаги масофа кўзлар катталигига тенг. Расм чизувчи бу қонуниятни билар экан, у оптик алданишдан қоча билади. Масалан, ўқувчи Юлий Цезарь бошини чизар экан, у кўзларни бир-бирига яқинлаштириб кўпинча хатоликка йўл қўяди. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, узун-ингичка, қаншар хусусиятидаги, бурун гўё кўзлар бир-бирига яқиндек таассурот туғдиради. Чизувчи кўзлар ўртасидаги масофани ўлчаб кўрганда у кўз катталигига тенглик ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Бурун асоси билан даҳан чизиқлари ўртасидаги масофани ҳам уч тенг қисмга ажратиш мумкин, бурун асоси ва иккинчи қисм ўртасида лаблар кесма чизиғи ётади (15-расм Д). У лаблар бурчагига теккан ҳолда остки ва устки лаблар чегараси бўйлаб ўтади.

Рассом бошнинг пропорционал қисмларга ажратиш қонуниятларини эсда сақлаган ҳолда у бу нарсани абсолютлаштириши ва чизғич ҳамда циркуль ёрдамида расмдаги пропорционал нисбатларни мунтазам равишда тешкиравериши керак эмас. Ваҳоланки, кўпчилик талабалар шундай қилаверадилар. Уйғониш даврининг буюк рассомлари сўзларини такрорлаган ҳолда шуни айтиш керакки, чизғич ва циркуль рассомнинг қўлида эмас, балки кўзида бўлиши керак: қўл қоғозга тасвир туширади, рассомнинг кўзи эса унинг хатти-ҳаракатларини текшириб боради.

Хулоса шуки, одам бошини ўрганишда рассомга асосий конструктив қурилиш қонуниятлари ва расмда шу чизиқли-конструктив асосини ифодалай билиш билими катта ёрдам беради.

Бинобарин, одам боши шаклининг чизиқли-конструктив тасвири қуйидагилардан иборат: дастлаб туссиз ва ёруғ соясиз чизиқлар билан бошнинг умумий шакли тасвирланади. Шундан сўнг бошнинг олд қисми устидан профиль чизиғи ўтказиладики, бу чизиқ учта тенг қисмларга ажрайди ва бу чизиқлар устидан сочлар қопламаси қош усти ёйлари, бурун ва даҳан асоси конструктив чизиқлари ўтказилади. Зарур мўлжалларни белгилангандан сўнг бош деталлари: - бурун призмаси, кўзларнинг

шарсимон шакллари, лаблар ва даҳанларнинг умумлашган шакллари белгилаб оламиз. Буларнинг ҳаммасига зарур тузатишлар киритилиши мумкин бўлган фақат битта чизиқлар билан тасвирланади. Шаклнинг конструктив асосини тасвирлашда қўл келадиган чизиқлар рассомга шакл қурилиши қонуниятларини тўғри қўллашга ёрдам беради.

Чизиқли – конструктив тасвири белгилаб олиб, диққат билан ҳам бутун бош ва унинг ҳар бир қисми шакллари ҳарактерига аниқлик киритишни бошлаймиз.

Агар биз чизиқли конструктив расмни бажариш пайтида ёруғлик манбаи ўрнини алмаштирсакда, шаклнинг конструктив асоси ўзгармайди (гарчи натуранинг ташқи кўриниши жуда кучли ўзгарса ҳам). Бу эксперимент шу нарсани тасдиқлайдики, натура таҳлил қила бориб, чизиқли-конструктив асос устида ишлаётган чизувчи ҳар доим шакл устида фикр юритади.

Педагогик – амалиёт тажрибалар шуни кўрсатадики, бош шакли конструктив қурилиши схемасини яхши билиб олган талабалар кейинчалик тириш бошнинг академик расми ва ижодий портрет чизишда ҳеч қийналмаганлар. Бош шакли конструктив қурилиши қонуниятларини қатъий равишда эгаллаб олиш учун ёшларга фақат чизиқли конструктив қурилиши бўйича махсус топшириқлар бажариш ката аҳамиятга эга. 18-19 расмда Аполлон бошининг чизиқли-конструктив қурилиш тасвири ўқув вазифаси сифатида берилган.

II курсда талабалар асосан шундай вазифаларни кўплаб бажарадилар, бу эса уларнинг кейинчалик тирик бош расмини муваффақият билан тасвирлашларига катта имкониятлар яратади.

Бош шакли тузилишининг чизиқли-конструктив тасвирини бажариш борасида бериладиган махсус топшириқлар талабаларга ўқув материални яхшироқ ўзлаштиришга ёрдам беради, уларни расм чизиш пайтида доимий равишда фикрлаш ва мулоҳаза юритишга ўргатади, ёруғ-соя нуқсонларини кўр-кўрона тарзда, пассив кўчиришдан қайтаради. Чунки бундай машқлар ёрдамида расм чизувчи шакл тузилиши доимийлигича қолишини тушуна боради.

Бош шакли тузилиши қонуниятларини тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш учун талаба бундай топшириқларни нафақат натурадан, балки хотирадан, тасаввурдан бажариши зарур. У амалиётда бундай машқлар зарурлигига ишонч ҳосил қилиши, шахсий тажрибасида реалистик расм санъатини эгаллашда улар қай даражада ёрдам бераётганлигини ҳис қилиши керак. Бундай машқлар талабанинг нафақат анатомик билимлари борасидаги қобилиятларини ривожлантиради, балки ҳис-ҳаяжон Билан ёндашишдек ижодий қобилиятини шакллантиришга ҳам қаратилгандир.

Бош шаклининг чизиқли конструктив тасвирини бажаришда олиб борадиган машқларнинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

1. *Талабаларда натурага бўлган қизиқишни юксак даражада ривожлантириш.*
2. *Тасвир қуришда услубий босқичликда ишлашга ўргатиш.*
3. *Тасвир қуришнинг тўғри ва ифодалилигига риоя қилишга ўргатиш.*
4. *Реалистик расм чизишда ижодий жараённинг моҳиятини тушунтириш.*
5. *Натурани юксак ҳис-ҳаёжон билан тасвирлаш.*
6. *Машқлар бажаришда самарадорликни ошириш орқали кузатувчакликни ўткирлаштириш.*

Чизиқли – конструктив расм ишончли ва яхши қурилган тарзда чиқиши учун бошнинг ҳар хил кенглик ҳолатидаги конструктив схемаси тасвирининг қатор хусусиятларини ҳам рассом яхши эгаллаб олиши керак. Бош шакли конструктив тузилишининг тасвирлаш жараёни маълум қонуниятларга риоя қилишни талаб этади. Ўтган асрлар рассомлари бу нарсга катта эътибор берганлар. Масалан, Гольбейн ўз қаламчизгиларида (3-расм) бошнинг фазодаги ҳолатига қараб, уни тасвирлашда ҳисобга олишни ва перспектива қоидаларига, схематик қонунларга эътиборни қаратади.

1. *Агар бош бизнинг кўзимиз билан бир хил текисликда тўрса конструктив чизиқлар тўғри бўлади:*
2. *Агар бош бизнинг кўзимиздан пастроқда бўлса, конструктив-горизонтал чизиқлар эгилган бўлади ва пастга қаратилган бўлади:*
3. *Агар бош бизнинг кўзимиздан пастроқда бўлса, бу конструктив чизиқлар тепага қараган бўлади.*

Гольбейннинг ушбу расмини таҳлил қилар эканмиз, шуни ҳисобга олиш керакки Гольбейн Дюрердан фарқли ўлароқ, бошнинг чизиқли-конструктив тузилишини яратиш учун «салб» (крестовина) дан фойдаланган. Улар бошни икки қисмга ажратадиган икки чизиқдан (профиль чизиғи ва кўз қисми чизиғи) иборатдир.

III–БОБ. БОШ ДЕТАЛЛАРИ – БУРУН, КЎЗ, ҚУЛОҚ ВА ЛАБЛАР РАСМИ

Бош шаклининг бўлақларини ишлаш юзнинг бош қисмлари – бурун, кўз, қулоқ, лабларни тасвирлашнинг асосий қоидалари ҳақидаги билимларни пухта билишни талаб этади. Талабалар одатда бошнинг алоҳида бўлақлари расмини чизиш муҳимлигини яхши баҳолай олмайдилар. Улар буни гўё бекорга вақт сарфлаш, деб ўйлайдилар, уларнинг фикрича гипс бошнинг давомли расмини чизиш вақтида бош бўлақларини чизиш ҳам етарли. Лекин талаба бош расмини чизиш пайтида кўз, қулоқ, бурун ва лабларни тасвирлашнинг бутун нозик томонларини чуқур ва махсус ўрганиб чиқа олмайди. Леонардо да Винчи бошловчи

рассомларга маслаҳат тариқасида шундай ёзган эди: ... «агар сен нарсалар шакли ҳақидаги билимларга эга бўлмоқчи бўлсанг, уҳолда қисмларидан бошла, агар сен унинг биринчисини хотиранг ва амалда етарли даражада яхши ўзлаштириб олмаган бўлсанг – кейингисига ўтма. Агар сен ўзга йўл тутадиган бўлсанг бекорга вақтингни сарфлайсан ёки очигини айтганда, таълим олиш жараёнини жуда чўзиб юборасан. Мен сенга эслатиб қўймоқчиман – энг аввало кунт қилишни, кейин эса тезлаштиришни ўрганиб ол».

қадимги бадий мактабларда бош шаклини ўрганиш бурун, кўз, қулоқ ва лаб каби деталлар расмини чизишдан бошланган. ўша дастлабки бадий академиядаёқ ака-ука Караччилардан бири ўз академияси тарбияланувчилари расмдан қўлланма тузган эди. Бу қўлланма «Бутун инсон танасини чизишга ўргатувчи ажойиб мактаб» деб номланган бўлиб, уларда ҳам бош шаклини ўрганиш бўғаниш бўлақлар расмини чизишдан бошланган. Кейинчалик ҳам бош бўлақларини бўйича қўлланмаларнинг ҳаммасида уларга жиддий эътибор берилган. Масалан, И.Прейслер ўзининг «Расм чизиш бўйича қоида ва қисқа амалиёт» деб номланган қўлланмасида (1734) нафақат қулоқ шаклининг қурилиш қонуниятларини очиб беради, балки тасвир қуриш методикасини ҳам кўрсатади. Тасвир расм чизувчига қулоқ ҳолатини аниқлаб олишда ёрдам берадиган ўқ чизикларни аниқлашдан бошланади. Шундан сўнг қулоқ супрасининг умумий айланаси ва қисмларининг пропорционал нисбатлари белгилаб олинган.

Шундан сўнг қулоқ жингалалари, қарши жингалалари, қайиқсимон чуқурликларни қандай тасвирлаш кўрсатилган 20-расмда қулоқнинг турли ҳолатларда тасвирлашишини мисол қилиб келтирамиз (Жульен ва А.Т.Скино қўлланмасидаги жадвал).

Ш.Жомбернинг 1754 йилги қўлланмасида ҳам бош шакли деталларини қуриш қонуниятларига асосий эътибор қаратилганм. 29-30 расмда кўз қурилишининг пропорционал қонуниятлари, кўз қорачиғининг, юқори ва пастки қовоқларнинг жойланиши кўрсатилган. Бош шакли бўлақлари расмларини биз Кенигер, Жюльен, Скино, Пукирев ва Саврасов, шунингдек, Кардовский, Барцц, Хитров, Соловьев ва бошқаларнинг қўлланмаларидан ҳам топамиз. Уларда ҳам расм чизувчининг диққат-эътибори тасвир қуриш услубиётига қаратилган. ўрта ва Олий маҳсус ўқув юртлари учун тузилган расм бўйича ҳозирги замон ўқув дастурларида Микеланджело Буанорртти ҳайкалторошлик ишидан Довуд бош бўлақларининг гипс намуналарини чизиш учун маҳсус топшириқлар кўзда тутилган.

Бош қисмларини ўрганиш расм бўйича ўқув дастурларида кўзда тутилган классик гипс намуналар (Довуд боши) таҳлили ва тасвиридан бошлаймиз.

Бош шакли бўлакларини ишлашни бурун тасвиридан бошланади, биз ҳам Ушбу вазифани бурун шакли таҳлилидан бошлаймиз.

Бош шакли бўлаклари тасвирини қуриш услубини очиб бориб, Яна гўё маълум ҳақиқатга қайгандек бўламиз. Лекин турли олий бадиий ўқувч юртларидаги кўп йиллик педагогик амалиёт шуни кўрсатадики, кўпчилик талабалар улар ҳақида унутиб қўядилар ва лозим даражадаги муваффақиятга эришмай туриб расмни жуда мантиқсиз ва бетартиб тарзда олиб борадилар.

Юқорида таъкидлаганидек, буруннинг ката шакли тўртга юзадан иборат бўлади – олдики, икки ён ва пастки юзалар.

Эркак ва аёлларнинг бурни ҳар хил бўлишлигига қарамай бурун шакли структураси бир хил. Биз уни ўз схемамизда кўриб чиқамиз (21-расм). Бурун призмасининг олд юзаси қош усти ёйлари чизигидан бурун бугригача қаншарнинг трапециясимон шаклини ташкил қилади. (1); шундан кейин қаншардан бурун бугрисининг ўртасига қадар Яна бита узайтирилган трапецияни ташкил этади (2); ундан бугри охиригача – учинчи (3), лекин ағдарилган кўринишда; ва ниҳоят охириги трапеция – бодом (4). Индивидуал хусусиятларга кўра бурун шакллари қурилиш схемаси кўриниши ўзгаради – пучук, қирғий бурун, тўғри бурун. Лекин уларнинг қурилиш қонуниятлари ўзгармай қолаверади. Масалан, биз қирғий бурун кишини чизаямиз. Бурун шакли структурасини таҳлил қилиб, биз кўрсатиб ўтган схема анча чўзилганлигини қайд этамиз; бундай кишиларнинг қаншарлари анча тор бўлиб, призма-буруннинг ён юзаси қаншардан кўз ёши қорачиғигача чуқур кириб кетади; бурун бугри энг дўнг қисми одатдагидек бўлиб шаклига кўра чўзиқ, учи пастга эилган, бодом чизиқлари кўринмас бўлади, улар ягона шаклга қўшилиб кетгандек бўлади (21-расм ўртаси).

Пучук бурунли кишининг қаншари кенг, бурни букри ботикроқ ва кичик бўлади, бодомлари кенг ва бурун учи яхши кўриниб туради, бутун схема эса анча сиқик (21-расм, ўнгдан охири). Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки шакл характери ҳар хил бўлишига қарамай бурун схемаси, таркиби ўзгармас, яъни тўрт қисмдан иборат бўлиб қолаверади.

Бурун шакли қурилиши қонуниятларини ўрганиб Леонардо да Винчи шундай ёзган эди: «ўртасида бурун бугри бўлган бурун қисмлари саккиз усулда ўзгаради, бинобарин: улар ё бир хилда тўғри ёки бир хилда букилган, ёки бир хилда бўртиб чиққан бўлади –бу биринчидан; ёки улар бир хилда бўлган тўғри, бўртиб чиққан ёки букилган бўлади бу иккинчидан; ёки уларнинг юқори қисмлари тўғри, пастки қисмлари эса букилган бўлади бу учинчидан; ёки юқориси тўғри, пасткиси бўртиб чиққан бўлади –бу тўртинчидан; ёки юқоргиси букилган, пастки эса тўғри бўлади –бу бешинчидан; ёки юқоргиси букилган, пасткиси бўртиб чиққан бўлади-бу олтинчидан; ёки юқоридагиси бўртиб чиққан, пасткиси эса

тўғри бўлади –еттинчидан; ёки юқоргиси бўртиб чиққан, пасткиси эса букилган бўлади –бу саккизинчидан».

Бурун шаклининг ташқи кўриниши ва қонунияти асосан бурун суяги ва қошлар ўртаси пешона қисми суягининг қурилиш хусусиятларига боғлиқ бўлади. (22-расм, М.Герасимов бўйича). Пучук бурун пешона қисми олдинга анча бўртиб чиққан, бурун суяги эса ичига кириб кетган бўлади (22-расм, а).

Тўғри бурунли кишиларда пешона суягидан бурун бугригача ўтиши бир текисда бўлади. (22-рамс, б). қирғай бурун кишиларда пешона суяги бироз олдинга туртиб чиққан, бурун суяклари эса анча олдинга чиқиб, кескин пастга қараган бўлади (22-расм, в). Бурун кемирчаги ва мушакларнинг жойланиш қонунияти ҳам шундай. Бунини тирик бош расмини чизиб қанда ҳисобга олиш керак. Мазкур ҳолатда биз бурун шакли ва унинг пластик характеристикаси шаклини қуришнинг умумий қонуниятларини ўзлаштириб олишимиз керак.

Бурун шакли қурилишининг асосий қонунияти Довуд боши ҳайкал нусхасида яхши ифода этилган. Шунинг учун барча бадиий ўқув юртларида бош бўлақларини ўрганишда Довуд бошининг гипс нусхаси гипс нусхаси тавсия этилади.

Бурун расмини чизишга киришар эканмиз, тасвир қуришнинг услубий изчиллиги-оддийликдан мураккабликка, умумийликдан хусусийликка риоя қилинг. Энг аввало бурун гипс нусхасининг призматик шаклини белгилаб олиш зарур, унинг ҳолатини ва пропорционал нисбатларини кенгликда белгилаб оламиз (перспектива қонуниятларига мувофиқ). Кейин бурун призмасининг жойлашиши ва юзаларининг (олдинги, пастки ва кўриниб турган бўлса-икки ён юзаларини) йўналишини белгилаб оламиз (23-расм). Агар бурун призмаси биз томон фронтал турган бўлса, у ҳолда олдинги юза яхши кўринади, қолганлари эса перспектив қисқаришда бўлади; агар биз бурун призмасига пастдан қарайдиган бўлсак, буруннинг пастки юзаси ёйилган ва яхши кўринадиган, олд ва ён юзалари эса преспектив қисқаришда бўлади.

Призма – бурун қурилиши тўртдан-уч бурулишда ёки профилда бўладиган бўлса, бурун призмасининг бизга қаратилган ён юзаси яхши кўринади, унинг қолган юзалари эса перспектив қисқаришда турганлигини кўрамыз. Шунинг учун энг аввало, тасвирда призма-буруннинг умумий шаклини тўғри белгилаб олиш, унинг ҳолати кенгликда чизиқли перспектива қонуниятларига кўра тўғри турганлигини аниқлаб олишимиз ва пропорционал нисбатларини текшириб олишимиз лозим. Шундан сўнг бизнинг схемамизга мувофиқ шакл структурасини очишни бошлаймиз. Энг аввало бурун олд юзасининг асосий қисмлари-қаншар, бугри ва бодомларининг жойлашишини белгилаймиз. Шундан сўнг қаншардан кўз ёши қорачизигига ва бодомлардан бурун тешиклари учигача бўлган ён

юзалар чукурлигини, шунингдек буруннинг пастки майдон характерини аниқлаймиз.

Буруннинг олд юзаси аниқлик кирита бориб тасвирини бир вақтнинг ўзида ўнг ва чап томонларда юритинг. Масалан, ўнг томондан қаншарни белгилаб олиб, дарҳол чап томонини ҳам белгиланг; бурун бугрисини ўнг томондан белгилаб, шу ернинг ўзида чап томонни ҳам; бодомлар шакли характерини аниқлай туриб, ўнг ва чап қисмини бир вақтнинг ўзида тасвирлай бошлаймиз.

Агар расм чизувчида кўз билан чамалаш малакаси ривожланмаган бўлса, у ҳолда дастлаб қуришнинг ёрдамчи чизикларидан фойдаланиши керак. Масалан, бурун призмасини белгилаб олиб кўз .ши копчилиги ва бурун канотлари учини тўғри чизиклар билан туташтириш; буруннинг юқори четини белгилаб дарҳол уни бошқа томондан ҳам тўғри чизик билан белгилаши ва бу тўғри чизикни бурун асоси чизигигача давом эттириш лозим. 23-расм 1-2 босқичлар.

Бурун тешикларини тасвирлашда тешиклар қалинлигини (айниқса сояда қолган пастки юзани бўрттираётганингизда) белгилашни ёдингиздан чиқарманг.

Тус беришда битта шаклдан иккинчи шаклга ўтишда эҳтиёт бўлинг, уларнинг чегараларини жуда қаттиқ бўяб юборманг (айниқса қаншар шаклидан бурун бугрисига, бугридан бодомларга ўтиш жойларни). Буруннинг пастки юзасини оча бориб бурун учи, бурун тешикларининг ён чегаралари ва бурун тешикларининг қалинлиги кўрсатилиши керак бўлган пастки юзаларга салгина тус бериб, юза чегараларини очиш зарур. Пастки, ён ва олдинги юзаларга битта умумий тус бериш нотўғри. Ўзингизни текшириб кўришингиз учун қуйидаги усулдан фойдаланиш мумкин: сизнинг назарингизда расмдаги ҳамма шакллар яхши ифодаланган бўлса, расмни кафтларингиз ёки бир бўлак қоғоз билан бекитинг бунда фақат расмнинг кичкина бир фрагмент жойи очиқ қолсин. Энди шаклнинг уч ўлчамлилиги лозим даражада ёрқин ифодаланганми ёки ҳаммаси бўялиб кетиб, Ушбу шакл расми фақат контур чизигида ўз ифодасини топганми-шуни текширинг; агар шундай бўлган бўлса, шаклни моделлашни ва ҳар бир юзанинг кенгликдаги йўналишини аниқлашни давом эттириш керак.

Тасвир қуриш услубий босқичида туслаш қонунларини тўғри ҳал этишга алоҳида эътибор қаратилган. Расмни призма шаклидаги бурунни енгилгина тус бериб тасвирлашдан бошлаймиз. Буруннинг олдинги (ёритилган) ва пастки (соядаги юзасини ён юзалардан) (ярим соядаги) ажратаётганда тус нисбатлари расм чизилиши тугагунга қадар сақланиб қолишига эътибор беринг 23-расм, 3-босқич. Кўпчилик расм чизувчиларда бурун ва ярим сояда жойлашган бурун тешикларининг ён юзаларида ҳудди буруннинг олдинги (ёритилган) бурун учидаги ёруғлик кучи қандай бўлса шундай кучга эга бўлиб қолади. Бурун учида баъзан шуъла (рефлекс) пайдо бўлади ва буруннинг энг кучли ёруғликдан сустроқ бўлади.

Шундан кейин ёруғликда ҳам, сояда ҳам шаклнинг пластик характеристикасини очишга киришиш керак. Рефлексларни ён томон юзада жойлашган тусни кучайтириш ёрдамида тусланг 23-рasm, 4-босқич.

Ушбу расмни бажараётиб нафақат ўқув материални ўзлаштириб олишга, балки ифодали расм чиқаришга, ганч материални қоғозда Ани акс эттиришга ҳаракат қилинг. 24-расмда бунга мисол келтирилган.

Тасвирнинг принцип ва услубларини яхши ўзлаштириб олиш учун бошқа ҳайкаллардан турли ҳолатларда бир қатор расмларни бажариш керак, бунда албатта бурун шакли қурилишининг алоҳида характерли хусусиятларини очишга ҳаракат қилинг.

КўЗ. Кўз шакли қурилишнинг қонуниятлари 25-расмда кўрсатилган. Энди кўз шакли қурилишининг асосий қонуниятларини таҳлили қилишни давом эттирамиз.

Биз аввал айтиб ўтганимиздек, кўз шарсимон шаклга эга бўлади ва кўз чуқурлигидан тўртдан бир қисми чиқиб туради. Биз учун оқсил парда билан қопланган кўз соққаси 25-расм, нинг ташқи қисми ва рангдор парда билан қопланган кўз қорачиғининг бўртиб чиққан қисми, ҳамда юқори қовоқ шакли характерига таъсир қиладиган кўз гавҳари муҳимдир.

Кўз олмасини қоплаб турган юқори қовоқнинг букилиши кўз қорачиғининг туртиб чиққанлигига боғлиқ, яъни юқори қовоқнинг энг букилган жойи қорачиғ жойлашган жой бўлади: расмда у нигоҳ йўналишини кўрсатади. Довуд ҳайкали кўз намунасида кўз қорачиғи ва рангдор пардалар 26-расмда турли нуқталардан аниқ кўрсатиб берилган..

Лекин кўз шакли пластик характеристикасини (тавсифини) очиб бериш талаба учун анча қийин. Маълум бўлишича, кўзнинг ката ўлчамлари, қовоқ қалинлигининг кенг юзалари кўз соққасининг ката ҳажмини кўриш ва уни ифодалашга ҳалақит беради. Юқориги ва пастки қовоқларга тус беришда расм чизувчилар, кенглиги ва пастки қовоқ юзасининг қалинлигига тус бериш фарқини илғаб ололмайдилар. Натижада расм узук-юлук, кўз шакли эса ифодасизроқ чиқиб қолади.

Расмни намунанинг умумий шаклини (қошлар ва кўз чуқурчасининг туртиб чиққан қисмларини) тасвирлашдан бошланг. Шундан сўнг кўз соққасининг туртиб чиққан қисмини белгилаб, кейингина уни қовоқлар билан ёпинг.

Дастлаб сизнинг намунангиз кутидан иборат бўлиб, у шу кути деворчаларига тегиб туради, деб тасаввур қилинг. Устки юзаси кути қопқоғининг бутун юзасини, пастки юза эса ярим юзасини эгаллайди. Бинобарин, қош усти ёйларининг пастки четидан асосигача бироз оғма ҳолда қўйилган. Кузатилган тасаввурни перспектива бўйича Ани олиш керак 27-расм, биринчи босқич. Шундан сўнг қош устки ёйлари ва қаншарнинг туртиб чиқувчи қисмларининг ўлчамларини шунингдек кўз соққасининг ичкарида жойлашган қисмини Ани. Шу ернинг ўзида қош устки ёйлари ва кўз кесмаларининг чизиғини белгилаб олиш керак. Бу кўз

ёши қопчиғи ва кўз бурчагини тўғри белгилашга ёрдам беради. Ёрдамчи чизикларга эътибор бермайдиганлар гарча қовоқлар шаклини тўғри кўчириб чизиб олсаларда қовоқлар ўз жойида бўлмай қолади, улар перспективада қўпол хатоликка йўл қўйган бўладилар. Ёрдамчи чизиклар ёрдамида тасвири кўраётганингизда кўз соққаларини ва қорачиғини жойлаштиришингиз осон бўлади, кейин уларни қовоқлар билан қоплаш қийин эмас 27-расм, 2-босқич.

Кўз қорачиғи ўқининг йўналишини диққат билан кузатинг. Талабалар одатда тўғри доира белгилаб оладилар ва унинг ичига кўз қорачиғининг «юракчасини» чизадилар. қорачиғ ва қовоқлар оғма ўқ бўйича жойлашади. қорачиғининг юқори қовоғи ва юқори чети эса олдинга туртиб чиқади, пастки қовоқ ва пастки чети ичига кириб кетади. Буни доимо назарда тутиш керак (айниқса тирик натурадан чизаётганда). 27-расмда ишнинг сўнгги босқичи кўрсатилган.

Кўз қурилиши хусусиятларини яхши эслаб қолиш учун уни турли томонларидан чизиб кўриш лозим.

Аксарият расм чизувчилар кўз шаклининг пластик характеристикасини тушунмаган ҳолда кўз соққасида қовоқларнинг перспектив жойлашишини илғаб ололмайдилар. Шу ўрнида мўлжал сифатида қовоқларнинг перспективада жойлашиши схемасини таклиф этиш мумкин. Агар кўз фронтал ҳолатда бўлса, у ҳолда қовоқлар ромб шаклида жойлашади 28-расм; агар кўз тўртдан уч бурилиш ҳолатида ёки профилда бўлса, у ҳолда қовоқлар учбурчак шаклда жойлашади 28-расм. Кўпчилик бошни тўртдан уч бурилиши ҳолатида, кўзларни эса ўзларига қаратиб чизадилар. қовоқларнинг кўз соққасида жойлашиши перспектив ҳолатини кўрсатаётганда юқори қовоқ шаклининг кўз қорачиғининг жойлашиш ҳолатига қараб ўзгаришини ҳисобга олиш зарур: одатда сояга қараб эътибор бериладиган юқори қовоқнинг пастки четини чизаётганда эҳтиёт бўлинг. Пастки қовоқларни енгилгина чизинг, қаламни қоғозга қаттиқ босманг – пастки қовоқ доим ёритилган бўлади. Расм чизувчи юқори ва пастки қовоқларни бир хил тус кучида чизаётганида ҳажм ва шакл ишончлилигини йўқотади.

Оқув материални мустаҳкамлаш учун биринчидан, эски қўлланмалардан олинган яхши намуналардан нусха кўчириш яхши. Масалан, 1844 йили А.Скино ўзининг «20 варақ қоғоздаги расм мактаби» қўлланмасида кўзнинг жуда яхши расмларини берган. Шунингдек Пукирев ва Саврасовлар қўлланмасида берилган Скинонинг расмлари ҳам жуда ифодали 29-расм. Улардан расм чизувчи ўзи учун кўпгина фойдали ва ибратли томонларни топади. Иккинчидан, кўз қурилиши хусусиятларини ўрганиш ва эслаб қолиш учун кўзгу ёрдамида ўз кўзингиз мисолида қатор расмлар чизиш фойдалидир, бинобарин бунда уни иложи борица ҳар хил ҳолат ва ҳар хил нукталардан тасвирлаш лозим. Нуқтаи назарни ўзгартирганингизда, яъни томонларга, юқорига, пастга нигоҳ

ташлаганингизда юқорги қовоқ шаклининг ҳолати ва ўзгаришини диққат билан кузатинг. Расмда кўзнинг эмоционал ифодасини ҳам беришга ҳаракат қилинг (кулиб турилганда, важоҳат Билан қаралганда ва ҳоказолар) ва бунда кўз қорачиғи ўзгаришини диққат Билан кузатинг.

ЛАБ. Лаблар ҳам одам бошини тасвирлашда кузатиш ва ўрганишнинг доимий объекти ҳисобланади. Шунинг учун бўлажак рассом улар шаклининг қурилиш қонуниятларини ҳам, уларни юзада тасвирлаш қоидаларини ҳам яхшилаши керак.

□қ чизиғи (профил)га нисбатан юқори ва пастки лабларнинг ҳамма қисмлари симметрик жойлашган бўлади. Шунинг учун улар бир йўла тасвирланиши керак: юқори лаб устидаги майдонча юқори лаб бантиги, чуқурчалар лаб бурчаклари, пастки лабнинг иккита ярмининг ва даҳанга тушиб турган пастки лаб массаси. Тасвир қуришнинг бу схемасидан фойдаланиб, кўпчилик берилиб кетган ҳамда бу схемани қаламни қоғозга босган ҳолда қалин чизиқ билан чизадилар. Лаблар бантигини енгилгина, қаламни қоғозга бозгина текшириб белгилаш керак. Чунки натурада Ушбу чизиқлар ўрнида ёруғлик жойлашган, бинобарин, лаблар чети унинг энг шишиб турган қисми ҳисобланади 30-расмда лаблар чети шишлари стрелкалар билан кўрсатилган. Бошловчи рассом бунини амалиётида тушуниб, илғаб олишни фақат Довуд лабларининг ганч нусхасини чизишда билинади, бунда шакл пластикаси яққол «ўқилади».

Лабларнинг шакли ва уларнинг жойлашиши тишларнинг шакли, ката-кичиклигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Агар тишлар бир-бирига бир текис тегиб турса, лаблар ҳам шундай жойлашади, юқори ва пастки лаблар кенглиги эса деярли тўғри бўлади. Агар пастки жағ тишлар олдинга туртиб чиққан бўлса. Пастки лаб ҳам олдинга чиқиброқ туради, лаблар кенглиги эса қуйидагича ўзгаради: юқори лаб пастроқ (ингичкароқ), пастки лаб эса шишган ва қалин бўлади. Агар пастки жағ тишлари юқориги жағ тишлари тагига кириб кетса, у ҳолда юқорги лаб олдинга туртиб чиқади, пастки лаб эса орқага тортилади. 31-расмда (М.Герасимов бўйича) тишламнинг асосий турлари ва лабларнинг бир-бирига тегиш шакли кўрсатилган.

Тишларнинг бир текис тишламаси ва лабларнинг тегишли шакли кўпчилик кишиларга хосдир. Шунинг учун Давид лабларининг ганч намунасида диққат билан таҳлили қилиш мумкин.

Лаб шаклларига тус беришда ёруғликдан ярим сояликка ва ярим соядан сояга секин-аста ўтишга ҳаракат қилинг. Шакллар юзаларини бузиб юборадиган кўпол чизгилар қилманг. Чизиқ шакл бўйлаб тушиши керак. Шакл юзаси ўнга бурилса чизги (штрих) ҳам ўнга бурилади, юза чапга кетса чизги ҳам чапга бурилади. Чунки томошабин расмдаги чизгилар йўналишини кузатади, улар унга шакл пластикасини ўқишга, укиб олишга ёрдам беради.

Лабларни чизаётганингизда лаб бурчаклари олдидаги бурун-лаб шакли пластикасини диққат билан кузатиб боринг. Лабларнинг юқориги ва

пастки юзалари бурчакларга яқинлашишига қараб ичкарига тортилади, ёноқларнинг туртиб чиққан қисми эса (бурун-лаб таҳламаси) худди уларга ёпиб тургандек бўлади. Кўпчилик талабаларда, аксинча, лаб стрелкалари олдинга чиқиб кетади, улар нақшга ёйланиб қолади, шунинг учун юзнинг бутун пастки қисм пластикаси бузилади.

Рефлексларни эҳтиёткорлик билан бажаринг. Талабалар одатда рефлексларни жуда ёрқинлаштириб юборадилар. Бунинг оақл парчалана бошлайди ва унинг яхлитлиги йўқолади. Рефлекс кучини текшириб кўриш учун қуйидаги усулдан фойдаланинг; натурага қараб, рефлексни кўриб туриб кўзларингизни бироз юминг – агар рефлекс йўқола борса, у расмда ҳам йўқолиши керак. Агар рефлекс жуда ёрқин бўлса, уни бироз туслаш (пасайтириш) керак. Расмда шакл яхлитлигини кўриш учун кўпроқ уни ўзингиздан узоқлаштинг.

Ќқув материални ўзлаштира бориб, бир йўла чизаётган расмингиз ифодали чиқаётганлигини ҳам кузатинг. Ана шу мақсадда классик қўлланма намуналаридан нухса кўчиринг, у ерда нафақат шакл, балки материаллик ҳам яхши берилган 33-расм. Нусха кўчириш қаламни бошқариш, графика воситалари ифодалилигини кўришга ёрдам беради. Шунингдек ушбу машқлар тус ва шакл ифодасини очишга кўмаклашади.

Лаблар шакли қурилиши қонуниятларини яхшироқ ўзлаштириб олиш учун тирик натурадан бир қатор расмлар чизиш зарур (бунда натура сифатида кўзгу олдидаги ўз қиёфангиз ҳам иш беради). Ќзингизни кўзгу ёрдамида чизаётганингизда расмда нафақат лабларнинг пластик характеристикасини, балки ўзингизнинг ҳаяжонли (эмоционал) ҳолатингизни ҳам ифодалашга ҳаракат қилинг. Лаблар жуда ифодали бўлади, инсон ўз лаблари билан руҳий ҳолатини ҳам намоён эта олади. Киши яхши, шўх кайфиятда лаб бурчакларини кўтаради (яъни кулади); маъюс ёки йиғлаётган пайтида у аксинча, лаб бурчакларини тушириб юборади. Сиз ўз лабларингизни турли эмоционал ҳолатларда ёритиб, юқори ва пастки лабларнинг четки шакллариинг характери қандай ўзгараётганлигини, лабларнинг туташиши чизиғи расми қандай бўлишлигини кузатинг. Инсоннинг турли руҳий ҳолатларида лаблар тасвири турлича бўлади (лаблар кўринишига алоҳида эътибор беринг).

Лаблар шаклининг ифодалилиги ва характери шунингдек лабларнинг қалинлигига ҳам боғлиқ 34-расм. Портрет характеристикасини очишда бунга диққат билан эътибор бериш керак. Бир кишининг лаблари ингичка (юпка), қаттиқ, чўзилган (чўчайган) бўлади. Бундай лаблар қатъий характерга (фёьлга) эга кишиларга хосдир; бошқа кишининг лаблари қалин ва юмшоқ характерга эга бўлади.

қУЛОқ. Одамнинг қулоғи, гарчи ҳар турли кишиларда унинг шакли турлича бўлса-да, доимо битта структурага эгадир. ҳар қандай кишида биз ташқи ғажамани кўришимиз мумкин 35-расм, 1, ички ғажама қулоқ супрасининг ўртасида бўлади 35-расм,2, пастки қисми эса юмшоқ

жой билан тугайди 35-расм,3. кулоқ супрасининг ички қисмини қарши гажама қоплаган 35-расм,4, кулоқ супрасининг ташқи томонидан эса букри қисм қоплаган 35-расм, 5. кулоқ тасвирини куришда кулоқ супрасининг бу ҳамма қисмлари рассом назарида бўлиши керак. Классик қўлланмаларда кулоқ расмини чизиш коидаларига жиддий аҳамият берилган. Жадвалларда муаллифлар кулоқ шаклининг қонуниятлари ва тасвир куриш услубиётини кўргазмали тарзда кўрсатишга ҳаракат қилганлар 35-расм.

Довуд кулоғининг ганч намунаси расм чизувчи учун яхши қўлланма ҳисобланади, унда шакл структураси ва пластик характеристикаси ёрқин ифода этилган. Шунинг учун ҳам ана шу намунани ўрганиш ва ундан расм чизишни бошлаш керак.

Расм чизишни ҳар галдагидек умумий шаклни очишдан бошлаймиз, шундан сўнг кулоқнинг таркибий қисмларини жойлаштириш ва шакл характериға аниқлик киритишға ўтамиз. Агар шакл тўғри белгиланган бўлса, энди унга тус беришға ўтиш мумкин.

кулоқ расмини чизаётганда, ёритилиш, шаклнинг алоҳида жойларининг тус берилиш нисбатларига ўтишға алоҳида эътибор бериш лозим. Кўпчилик одатда, кулоқ супраси ичидаги шакл ҳаракатларини намоён этмайди, гажама ва қарши гажама конфигурациясининг чизиқли расмиға кўпроқ аҳамият беради, тус бериш вазифаси эса ҳал қилинмай қолади. Натижада расм парчаланиб, узоқ-юлуқ бўлиб қолади.

кулоқ супрасининг курилиш хусусиятларини яхши ўрганиб олиш учун, кулоқ расмини ҳар хил томон ва вазиятларда чизиб кўриш лозим 20-расм. кулоқ супрасининг чудан тўрт бурилишидаги кўпинча учрайдиган ҳолатиға алоҳида эътибор бериш керак. Бу ўринда энг аввало кулоқ супраси тасвирининг асосини ташкил этадиган кенгликда эллипс кўринишдаги йўналишини тўғри белгилаб олиш зарур. Шундан сўнг гажама қалинлиги ва унинг супраси ичига кириб боришдаги ўзгаришини аниқлаш лозим. кулоқнинг букри ва юмшоқ жойини тасвирлаш ҳам худди шундай. Кўпчилик уларни фронтал ҳолатда чизадилар, шунинг учун ҳам кулоқ супраси бузилган ҳолда чиқади.

ҳар хил одамларда кулоқлар шакли курилишининг характерли хусусиятларини илғаб олишни ўрганиш керак, бунинг учун қуйидагиларға эътибор бериш керак: биринчидан мунтазам равишда чизгилар ва хомаки лавҳалар чизиш; иккинчидан, ҳар хил одамларда (метро, автобусларда) кулоқлар шакли характерини диққат билан кузатиш ва юмшоқ жойи, гажама букриларининг шакли қандайлигиға эътибор қаратиш, умуман кулоқ қандай жойлашганлигиға қизиқиш (шалпанг кулоқ, ёпишганкулоқ ва хоказолар).

Бош деталларининг (бурун, кўзлар, кулоқ ва лаблар) тасвирларининг хусусият ва қонуниятларини ўрганишда ганч намуналарини чизиш билан бир қаторда тирик намунадан бош деталлари бўлакларини расмини чизиш жуда фойдалидир. Бинобарин, тирик

натурадан ва ганч намунадан бош деталларини чизаётганда расмда асосий қонуниятлар қандай уйғунлашаётганлигини кузатинг. Масалан, кўз расмини чизар эканмиз, юқори қовоқлар кўз соққасини қандай қоплаганлиги, қовоқ қалинлиги кўзнинг перспективадаги ҳолатига қараб қандай ўзгараётганлигига эътибор беринг. Лаблар расмини чизаётганингизда лабнинг ташқи чети ҳақиқатдан ҳам биз ганч намунасида кўрганимиздек, олдинга туртиб чиққанлигини текширинг.

Таълимнинг ушбу босқичида яхши намуналардан нусха кўчириш фойдалидир, чунки бунда шакл қурилиши қонуниятларини яна бир бор кўриш, шунингдек унинг материаллилик хусусиятларини ҳам очиб беришни ўрганиш мумкин. Масалан, А.Скипо ўз расмларида юз териса ва сочлар фактурасини яхши очиб берган 36-расм. Бош деталларини ўрганишда натурани ва қисқа хомаки расмлар ва чизгиларни давомли таҳлил қилишни қўшиб олиб бориш зарур. Чизгилар шакл қурилиши билан боғлиқ ўқув-таҳлилий характерда ва инсоннинг эмоционал ҳолатини очиш характерида ҳам бўлиши мумкин. Чизгиларнинг охириги кўринишини кўзгу ёрдамида ўзингизни чизиб ҳам бажариш мумкин. Бу ўринда бутун бир фрагментларни ҳам (бурун, лаблар, даҳан, пешона, кўзлар, лаблар) тасвирлаш мумкин. Классик қўлланмаларда бошнинг алоҳида деталларини чизиб бўлгандан сўнг уларнинг ўзаро боғлиқлигини (бурун, лаблар, даҳан; қулоқни бошнинг унга туташган қисмлари билан) чизиш таклиф этилган. Бундай чизиб, деталларнинг ўзаро боғланиши кузатиш, уларнинг умумийлигини англашга ёрдам беради. Кейинги боб ёрқин портрет характеристикасига эга бўлган бош расмини чизиш хусусиятларига бағишланган.

IV – БОБ. ТИРИК ОДАМ БОШИ РАСМИНИ ЧИЗИШ

Талаба ганч бўлақлар расмини чизишдан тирик одам боши расмини чизишга ўтар экан, ўз ишида жуда кўп қийинчилик ва мураккабликларга дуч келади. Бу қийинчилик ва мураккабликлар шундан иборатки, талаба аввал чизган ганч модели доимий, муҳим ҳолатда турган; бошнинг ёруғлик билан ёритилиши, соя, ярим соя ва тушаётган соя ват тус бериш кучи расм чизишнинг ҳамма сеанслари давомида ўзгармай турган. Тирик бош эса ҳар доим ҳаракатда бўлади; Натурачи озгина бўлса ҳам қимирлаб кетса, соя ва ярим соялар характери ўзгаради. Ундан ташқари тирик бош тасвири билан ганч бошни тасвирлашни таққослашдаги асосий мураккаблик шундан иборатки, бу ўринда расм чизувчи кўп нарсани ўзи мустақил равишда ҳал қилишга, ўз идроки ва ижодий қобилиятини доимо фаоллаштиришга мажбур бўлади. Ганч намуналарда талаба шаклни умумий кўрган, ушбу ҳайкал намунаси яратган буюк уста барча фавкулотдагиларни,

моҳиятсизликларни четга чиқариб ташлаган ва эътиборини асосий нарсага қаратган. Тирик бош расмини чизишда расм чизувчи энди буларни ўзи амалга ошириши-асосий нарсани иккинчи даражалидан ажрата билиши керак бўлади.

Тирик бош шаклини ганч шаклига нисбатан расмини чизишдан мураккаблик шунингдек, шаклга тус беришда ҳам туғилади. Ганч бош материалининг тус ва фактураси ҳам бир хилда бўлган, фақат ёрқин ва бўғиқ жойлардаги тус кучи ўртасидаги фарқ шаклнинг у ёки бу юзаси қандай ёритилганлигига боғлиқдир. Тирик натурадан расм чизишда шаклга тус бериш яна шу билан мураккаблашадики, натурада турган кишининг юзи, сочлари, кўзлари, ёноқ ва лаблари ҳар хил тусда бўлади. Ёноқлар, лабларнинг қизғиш туслари гўё бир хил ёритилишда турса ҳам сал бўғиқроқ туюлади. Тирик бош шакл юзасининг турли рангда бўлиши шаклнинг ўзини кўра билишни қийинлаштиради, расм чизувчини у шаклни тасвирлаш ўрнига ёрқин ва бўғиқ ранг доғларини кўриш ва ундан нусха кўчириш, баъзан эса натурада йўқ нарсаларни ҳам ўйлаб топишга мажбур қилиб қўяди.

XVIII-XIX асрларнинг классик бадий академия таълим тизимида одамнинг тирик бошини чизишга махсус ўргатиш борасида лозим даражада эътибор берилмаган. Ганч бошлар расмини чизишдан ганч ҳайкаллар расмини, улардан сўнг эса яланғоч тирик одам қоматини чизишга ўтилган. Унда рассомнинг ганч бошларни чизишда олган билим ва малакалари тирик бош ва портрет чизиш учун етарли, деб ҳисобланган.

Бадий таълим соҳасидаги бизнинг тизим ганч бошлар расмини чизиш бош шакли қурилишининг ҳамма қонуниятлари ва хусусиятларини тўлиқ ўрганишни тақозо этади. Чунки, тирик бошнинг пластик характеристикаси нафақат асосий мушак ва бош суяқларининг, балки мимик мушаклари ҳаракати ва кўздан яширин бўлган кала суяги қурилишининг бошқа хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Талабалар ганч моделлар расмини чизганларида фақат унинг дастлабки асосларинигина ўзлаштирадилар ва одам бош шакли қурилиши қонуниятларининг озгинагина қисмини ўзлаштирсалар тирик бош шаклини тасвирлаш учун яна бир қатор қонуниятларни ўзлаштиришлари зарур.

Рассом бош шакли қурилиши қонуниятларининг илмий билимларига эга бўлмай туриб, сўзсиз натуранинг пассив нусха кўчирувчиси бўлиб қолади, натура унинг бутун диққат-эътиборини жалб қилади, унинг қиёфасидан назарини олиб қочишга кўрқади ва ушбу натура қурилишининг қонуниятларини идрок этолмайди, бинобарин улардан ўз ижодий ишида фойдалана олмайди ҳам. Ўақиқий ижод эркинлигига эришиш учун рассом илмий билимлар билан қуролланиши зарур ва Ушбу билимлар ёрдамида бошнинг ҳар бир чуқурчаси ва бўртиб чиққан жойлари нимага асосланганлигини билиши лозим.

Ўзининг ифодалилиги, табиат қонунларига асосланганлиги билан ханузгача ҳаммани лол қолдираётган уйғониш даври рассомлари юксак илмий билимларга эга эди. Ҳақиқатда бу билимларга алоҳида аҳамият берардилар. Ранг тасвир ҳақидаги ўзининг асарида А.Дюрер шундай ёзган эди: «Агар сенда ҳақиқий асос бўлмаса, сенинг қўлинг қандай эркинликка эришгани билан барибир ҳеч қандай яхши нарсани қилишга эришолмайсан. Шунингдек, сен ҳақиқий билим туфайли анча дадил ва ҳар бир ишда такомиллашганроқ бўласан».

Рассом тирик бош шаклини чизиш ишида олдида турган бир қатор қуйидаги учта вазифани бир йўла ҳал қилиши керак:

- 1) *Ўаждмми бош шаклининг ишончли чиқишлигига эришиш.*
- 2) *Расмда кала суяги ва мушаклар мутаносиблиги.*
- 3) *Ушбу инсоннинг портрет характеристикасининг индивидуал хусусиятларини очиш.*

Бу вазифаларнинг ҳаммасини муваффақият билан ҳал қилиш учун рассом шакл қурилишининг индивидуал хусусиятларини у ёки бу деталнинг жойлашишини чуқур сезиши, олдиндан эса унинг қонуниятларини яхши билиши керак. Шунинг учун тирик бош расмини чизишга киришишдан олдин калла суяги ва унинг мушакли қопланишини қуриш хусусиятларини асословчи анатомия ва бошқа фанлар қонуниятларининг илмий қоидаларига қайтамыз.

Биз ўқув расмининг илмий асослари, деганимизда энг аввало, ҳар бир расм чизувчидан талаб қилинадиган илмий қоидаларнинг бажарилишини назарда тутамиз. Масалан, биз талабани расм чизишга ўргатар эканмиз, уларни перспектива қоидалари ва қонуниятларига аниқ риоя қилишга мажбур этамыз. Одам бошининг анатомик қурилишини таҳлил қила бориб, тасвирда инсон бошининг структурасига ва мушакларнинг жойланиш қонуниятларига риоя қилиш талаб этилади. Расм чизиш усули индивидуал тарзда бўлиши мумкин, лекин мушаклар, суяклар, пайларнинг жойлашиш қонуниятларини тўғри, бир хилда очиш керакки, булар энди тасвирий санъатнинг илмий қоидаларидир. Тус бериш, пропорциялар, шаклнинг конструктив асослари ҳақида ҳам шуларни айтиш мумкин.

Юқорида ўқув академик расмнинг илмий асослари ҳақида кўп гапирилди. Ушбу мавзу бундан кейин ҳам давом эттирилади, чунки академик расм моҳияти ҳам шундадир-ушбу тизимда таълим олаётган ўқувчилар, илмий билимлар билан мунтазам бойиб борадилар, таълим услуби эса жиддий илмий йўналишда кечади. Ўтмишда турли академияларнинг гуллаб-яшнаш даврида Ушбу таомилга қатъий риоя қилинган.

Мазкур қўлланмада биз Ушбу сўзнинг кенг маъносида академик йўналиш йўлидан борамиз, шунинг учун ҳам биз «ўқув расми» эмас, балки «академик расм» атамасини кўпроқ қўллаймиз. Ўқув расми

модернистларда ҳам бор, улар ҳам энди бошловчи рассомларни ўз санъатига ўқитадилар ва уларни шунга тайёрлайдилар. «Ўқув расм» тушунчасига санъатга бўлган ҳар қандай тенденция ва қарашлар Кириши мумкин. «Академик расм» деганимизда биз реалистик санъат принциплари ва услубларини назарда тутамизки, унда ҳар бир вазифа илмий-назарий асосга эга бўлади, таълим эса маълум тизимга бўйсунди.

Академик таълим тизимига асосан ўарбий Европа, рус ва ўзбек миллий реалистик санъатнинг энг яхши анъаналарига, ҳозирги замон педагогика ва психологиясининг илмий жиҳатларига асосланади. Академик таълим ёш рассом олдида борлиқ ҳодисаларнинг гўзаллик ва бетакрорлигини намоён этишдаги моддий борлиқнинг объектив қонунларини очади. Буларнинг ҳаммаси табиатнинг энг гўзал маҳсули инсон қиёфаси, хусусан одам бошини тасвирлашга ҳам бевосита алоқадордир.

Табиийки, дастлаб ўқитувчи одам боши шакли қурилиши схемасини тушуниши ва эслаб қолиши, уларни амалиётда қўллашни ўрганиб олиши керак. Таклиф қилинадиган схемалар ва шаклни таҳлил қилиш принциплари бўйича бош тасвирини қуриш жараёни ҳатто ўқув пайтида ҳам ижодий жараён ҳисоблангани учун ҳам у кейинчалик ёш рассомга ишлашнинг ўз шахсий усуллари топиш имконини беради, лекин бунга шоммаслик лозим. Дастлаб бош шаклининг конструктив-анатомик тузилишини мукаммал ўрганиб чиқиш, яъни одам боши анатомиясини ўрганиш керак.

Талаба пластик анатомияни ўрганар экан, шаклнинг ташқи томонини кузатиш билан чекланиб қолмайди. У шунингдек, мулоҳаза билан фикр юритаётган анатом олим каби шакл ичига кириб бориши, инсон танаси қурилишининг қонуниятларини тушуниб етишга ҳаракат қилиши лозим. У ўз кузатишларидан хулоса ва умумлашмалар чиқариши, баъзи мушак шакллариининг кўринишидаги ўзгаришлар қоидалари ва меъёрларини белгилайди. Инсонни бундай чуқур илмий ўрганишда Леонардо да Винчи, Микеланджело, Лосенко, Шабуев ва бошқаларнинг расмларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Леонардо да Винчи расмида биз нафақат ташқи мушакларнинг ажойиб билимини, балки чуқур ётган пайлар, кемирчак (тоғай) ларни ҳам кўрамыз. 37-расм. Ўтмишнинг буюк усталари инсон танасининг ва бош тузилишининг анатомик қурилишини диққат билан ўрганганлар ва суяклар, мушаклар, пайларнинг, жумладан, ангиологиянинг (қон томирларининг жойлашишини ўрганувчи фан) асосий хусусиятларини эслаб қолганлар. Бу билимлар рассомларни бойитган ва уларни касб маҳорати чўққиларига етаклаган.

Бу юкорида айтиб ўтилган фикрларнинг ҳаммаси натурадан расм чизишдаги чуқур илмий билимларни талаб этилишидан далолатдир. Талаба натурани ўргана бориб, жиддий илмий маълумотларга таяниб,

унинг қурилиш қонуниятларини идрок қилган ҳолда суяк ва мушаклар қурилишининг умумий уйғунлашувини тушуна бошлайди.

1. КАЛЛА СУЯГИ СЎНГАКЛАРИ

Биз одам боши шаклига бағишланган қўлланмада яна калла суяги сўнгаларини таҳлил қилишдан бошлаймизки, тирик бошни тасвирлашда буларни билиш жуда муҳимдир. Калла суяги сўнгаларини таҳлил қилишда чакка суяги, жағ суяги шакиллариининг характериға, жағ суяги ўсимтасига, пастки жағ ва энса (гардан)ларға алоҳида эътибор бериш керак. Шунингдек, катта энса, чуқурчаси ва эллипсоид шаклидаги иккита бўртиб чиққан қисмиға (улар ёрдамида гардан суяги атлант, бўйин суягининг юқори умуртқаси билан туташади) эътибор қаратиш керак. Бу суякларнинг ҳаммаси калла суягининг умумий характери каби ҳар хил томондан ўрганилиши керак. Рассом учун энг асосийси эса, бу ўрганишларнинг ҳаммаси кўлда қалам ва қоғоз тутган ҳолда ўтиши лозим. Шунинг учун олий ўқув юртларида тирик бош расмини чизишда биринчи топшириқ калла суягини уч бурилишда (38-расм) чизиш топширилади.

Шундай қилиб калла суягини чизишда шу нарсани эсда сақлаб қолиш керакки, калла суяги икки қисимдан-калла суяги қути (энса, гардан томон) ва олд қисимлардан иборат бўлади, улар турли шакл ва ўлчамли жуда кўп сўнгалардан ташкил топган.

Калла суяги қутиси олтига суякдан ташкил топган бўлиб, улар ўзаро тишсимон чоклар билан бириктирилган (энса, орқа), пешона (олд), иккита томон тепа суяги ва иккита чакка (ён) суяклар.

Олд қисми иккита кўз косаси (чаноғи, ноксимон шаклдаги бурун косаси, кўз косасининг остидан жағ суяги (жағ суяги ўсимтаси билан), устидан қош уст ива чакка суяклари қопланган. Бурун косаси (чуқурчаси) дан юқориғи жағ суяги, пастдан эса калла суягининг олд қисмиға иккита симметрик бўлақлар-ўнг ва чап бўлақлардан иборат пастки жағ туташади.

Бу суяклар шаклининг характер ива уларнинг қурилиш хусусиятларига ва умуман бош шаклининг характеристикасига боғлиқдир. Шунинг учун натурадан калла суягини чизар экансиз, ҳар бир суякнинг умумий шаклини эслаб қолишға ҳаракат қилинг. Чунки улар ҳар бир кишининг тирик бошини тасвирлаётганингизда зарур бўлади.

Жағ суяги ва жағ суяги ўсимтаси шаклининг характерини эслаб қолар экансиз, тирик бош расмини чизишда ёноқлар шаклининг тўғри моделланишиға ваз у жойнинг ўзида кулоқ супрасини тасвирлашда сизға ёрдам беришлигини назарда тутиш керак. Жағ суяги ўсимтасининг катталиги тахминан тўрт энли келади ва жағ суяги ўсимтасининг учи

доимо кулоқ супраси ва (букри) ўртасига жойлашган бўлади. Буни ҳар Ким ўзида текшириб кўриши мумкин. Жағ суяги ўсимтасини ушлаб кўриб, ҳамма ҳам у кулоқ супраси ўртасига кириб боришлигини ўсимтани пайпаслаётган бармоқ эса (букрига) тақалаётганлигига ишонч ҳосил қилиши мумкин 39-расм. Бу нарсани билмай туриб ўқувчи одатда кулоқни ё ёноқда, ё энсада акс эттириб кўяди.

Энса (гардан) суягининг сўргичсимон ўсимтаси ҳар қандай кишида яхши кўринади, у бошни елка суяги билан турувчи кўкрак-ўмров мушакларининг бирлаштирувчисидир. Сўргичсимон ўсимталарининг жойлашишига мушаклар шаклининг характер ива умуман бўйин характери боғлиқдир.

Асоси тақасимон шаклга эга бўлган пастки жағ ўз шохчалари билан ёноқ ўсимтасига кириб боради ва ёноқлар устида ўзига хос характердаги чуқурча ҳосил қилади.

Калла суяги қутисининг чакка олди юзалари ҳам ичкарига, ёноқ суяги ўсимтаси ичига тортган бўлади, буни тирик бош расмини тасвирлашда ҳисобга олиш керак.

Пешона суяги учта катта юзалардан ташкил топган бўлади: биттаси-пешона бугрилари билан пешона ўртаси ва пешона бугриларида чакка суякларга тортилган иккита ён. Вертикалига кўра пешона суяги қисмга ажрайди: юқори қисми-пешона бугрилари, пастки-қош уста чизиклари.

Калла суяги кумумий қонуниятларини ўрганиб олиб, унинг ёшига кўра ўзгаришларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Калла суяги қурилишнинг умумий қонуниятларини ўрганиб олиб, унинг ёшига кўра ўзгаришларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Калла суягининг ёшига кўра ўзгаришларини бешта даврга ажратиш мумкин: биринчиси – туғилишдан етти ёшгача; иккинчиси – етти жинсий етуклик ёшигача (16 ёш); учунчиси – ўн олти ёшдан 30 ёшгача (тўлиқ ўсиш ва ривожланиш ёшигача); тўртинчиси – 30 ёшдан 60 ёшгача ва бешинчиси – 60 ёшдан катта ёшгача. Ёш гўдакларда кала қутисининг мия қисми олд қисмига қараганда анча катта бўлади. Иккинчи даврда суякларнинг ўсиш жараёни секинлашади ва олд гардан суякларининг ўлчамлари ўртасидаги фарқ унча бўлмайди. Учинчи даврда пешона суяги тез ривожланади, калла суягининг мия қисми кенгаяди ва юқорига қараб ўсади. Олд қисми узунлашади, ёноқ суяги ёйлари кескин ёзила бошлайди. Кала суяги узил-кесил, яъни катта кишиларга хос равишда шаклланади. Тўртинчи даврда суяклар ўсишдан тўхтайтиди ва ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмайди. Бешинчи даврда олд қисми ўзгара бошлайди, яъни кичраяди, тишлар тўкила бошлайди. Бунинг натижасида пастки жағ кўтарилади, даҳан кескин олд томонга туртиб чиқади, юз қисқаради; Калла суягининг чоклари қотади 40-расм.

Таҷрибали рассомлар бу хусусиятларини ҳисобга оладилар ва уларни расмда ишонч билан акс эттирадилар. Масалан, бола бошининг

тасвирларини берувчи машхур Ребенс расмида 41-расм бола бош суягининг ўзига хос қурилишини кўрамиз: калла суяги қутисининг ката юқори қисми кичик олд қисмига нисбатан фарқи сезилади. Анна шу муносабат билан Рубенс ўз ўтмишдошлари каби санъатни аниқ фанларга қиёслаб илмий идрок этиш усулига амал қилган ва одам боши жумладан, гўдак бошининг доимий шаклланиш қонунини илмий-назарий жиҳатдан асослашга ва тасвирлашнинг ўзига хос услубини ишлаб чиқишга ҳаракат қилган 42-расм. Ушбу мисол яна бир карра шуни тасдиқламоқдаки, реалистик йўналишда расм чизувчи учун ҳақиқий илмий билимлар жуда зарур. Унинг бу ҳаракати санъат қоида ва қонунларнинг кераги йўқ, улар ижодий имкониятларни тор доирага солиб чеклаб қўяди, деган фикрдаги кишиларга жавоб бўлади. Табиат ва санъат қонуниятларини билмай туриб формалист рассом одам тасвирини реал борлиққа мувофиқ тасвирлай олмайди.

43-расмдаги хомаки тасвирда ўзига хос юз тузилишига эга бўлган ўсмир тасвирланган. Бу ўринда биз калла суяги қутиси (мия қисми) олд суякка нисбатан унча катталигича турганлигини кўрамиз. Пешона суягидаги пешона бугрилари ҳали ривожланиб етганича йўқ. Ёноқ суяклари (ёноқ ўсимталари) ҳали тўла шаклланмаган, пастки жағ ҳам шундай.

Ўрта ёшда пешона суяги кучли ривожланади, олд қисми узунлашади ёноқ суяклари ёйлари кескин ёзила бошлайди. Инсон кексайганда тишлари тўкилиб кетиши муносабати билан даҳан кескин олдинга туртиб чиқади, олд қисми кичраяди. 40-расм.

Одамнинг тирик бошини тасвирлашда калла суяги қурилиши ҳақидаги билимлардан ташқари рассом бошнинг елка кенглиги билан тугашиш қонуниятларини ҳам билиши керак. Калла суяги қутиси елка кенглиги билан еттита бўйин умуртқалари ёрдамида туташади. Бу умуртқалар бирининг устига бири жойлашган бўлади, лекин улар орасида букилувчан тоғайлар бўладик, бир томондан уларни бирлаштириб турса, иккинчи томондан уларнинг ҳаракатланишига имкон туғдиради. Биринчи умуртқа юқорида бўлиб унда калла ўрнашган бўлади ва атлант деб номланади (осмону фалакни тутиб турган афсонавий девқомат Атлантга ўхшатиш ўртасида юмалоқ тешик бўлиб гардан (энса) суяги бўғинли ўсимтала)и билан бирикади. Бош ҳаракатга келганда атлант фақат бош орқага ва олдинга эгилгандагина иштирок этади. Иккинчи бўйин умуртқаси эпистропей (ўқ) аталади. Унинг юқориги ўсимтаси Тиш кўринишида вертикал равишда юқorigа кўтарилади ва атлант тешигига кириб боради ҳамда унда ўқ (ўзак) ролини ўйнайди. Унинг атрофида эса бош ўнг ва чап томонга ҳаракат қилади. Еттинчи бўйин умуртқаси биз учун унинг туртиб чиққан қисми яхши кўриниши ва одамнинг белдан юқори ва қоматни чизишда мўлжал бўлиб хизмат қилиши учун ҳам муҳимдир. Кейинчалик сиз яланғоч одам қоматини чизиш машқларида еттинчи бўйин

умуртқаси ва бўйинтириқ чуқурчаси сизга одамнинг тик турган қомати мувозанатининг ўқини аниқлашингизда доимо мўлжал бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда қуйидагиларни эслаб қолиш керакки, еттинчи бўйин умурқаси елканинг юқори четидан ўтувчи горизонтал чизикда жойлашади. Бу қонуниятни билиш бўйин расмини тўғри чизиш ва бошни елка кенглиги билан уйғунлаштиришга ёрдам беради.

2. БОШ МУШАКЛАРИ

Бош мушаклари асосан калла суягининг олд қисмида жойлашади, улар калла суяги сўнгакларини қоплаб туради ва юз шакли, умуман бутун бош характерини белгилайди. 44-расмда юзнинг асосий мушаклари ва уларнинг характерли шакли кўрсатилган.

Пешона мушаги ўзининг растки учлари билан қош ости терисига ёпишган бўлиб, у қисқаришда қошларни кўтаради. Пешона мушакларининг толалари қанчалик кўп қисқарса, қошлар шунчалик кўтарилади, шу билан бирга пешонада чуқурроқ ва рельефли ажинлар пайдо бўлади. Қошлар кўтарилганда қовоқ ҳам кўтарилади ва кўз каттароқ очилади.

Кўз мушаклари қисқарганда қовоқларни ёпиб кўяди. Кўз мушакларига қошларни суриб турувчи мушакни ҳам киритиш керак, бу мушак ўз навбатида қисқарганда қошларнинг ички учларини пастга туширади.

Буруннинг пирадимасимон мушаги қошлар ўртасига жойлашган бўлиб, улар бурун суяги устига ва қошлар оралиғидаги терига ёпишган бўлади.

Қош мушаклари кўзнинг айланма мушаги устига, бир учи эса пешона суяги, иккинчи учи қош терисига ёпишган бўлади.

Чайнаш мушаги ёноқ суяги, ёноқ суяги ўсимтаси ва жағнинг пастки қисмига ёпишади. Чайнаш мушаклари одам юзида яхши кўринади ва уларнинг бош шакли характерига таъсири каттадир.

Кичик ёноқ суяги мушаги бурун – лаб бурушиғига ёпишган бўлади ва уни ҳамда юқори лабни кўтаради.

Юқори лабни кўтарадиган мушак юқоридан кўз косаси четига, пастдан эса бурун қаноти ва юқори лабга ёпишган бўлади.

Бурун мушаги икки тутамга: - кўндаланг ва қанотли тутамларга ажралади. Кўндаланг тутган юқори лаб мушаги остигача, қанотлиси эса жағнинг юқориги қозик тиши тепаси ва бурун тешиги ўртасида жойлашади.

Оғизнинг айлана мушаги оғиз тешигини қоплаб туради, лаблар қалинлиги асос бўлади. Оғизнинг айлана мушаги икки қисмга ажрайди: ташқи ва ички. Ички қисм қисқарганда оғиз бурчаклари ўзаро яқинлашади

ва лабларга юмалоқ шакл беради; ташқи мушак қисқарганда лаб қисмлари оғзини маҳкам ёпади. Оғизнинг айлана мушаклари акс ҳаракат қилганда эса юқори лаб ва бурун канотлари кўтарилади, пастки лаб ва бурчаклари пастга тушади.

Лабнинг уч бурчакли мушаги даҳаннинг оғиз бурчакларидан пастроқда ён томонларига жойлашган бўлади. У ўзининг кенг асоси билан пастки жағнинг қуйи четига, устки учи билан эса оғиз бурчаклари юқори лаб терисига ёпишади.

Пастки лабнинг квадрат мушаги пастки жағ суяги ва бўйининг тери ости мушагидан бошланади ва пастки лаб терисига ёпишган бўлади.

Кўкрак ўмров мушаги гардан суягининг сўрғичсимон ўсимтасидан бошланадиган бошни елка билан бирлаштиради, у бир тутам билан кўкрак суягига, бошқа тутам билан эса ўмровга ёпишган бўлади, шунинг учун ҳам у анна шундай аталади. Мушак қисқараётганда бошни олд томонга энгаштиради ва бошни ҳар томонга буради. Агар ҳар икки мушак бир вақтнинг ўзида қисқарадиган бўлса, бош юқори ва орқага кўтарилади. Кўкракнинг юқори қисмида туташган кўкрак-ўмров мушаклари бўйича ўзига хос чуқурча ҳосил қилади. Тирик бош расмини чизаётганда у доимо ҳисобга олинади, ва у кўпинча мўлжал бўлиб туради. Масалан, бошни бўйин ва елка кенглиги билан туташтириш, яъни бошни елкага тўғри жойлаштириш керак бўлса, бўйинтирик чуқурчаси асосий мўлжал бўлади. Елка камари – инсон танасининг энг ҳаракатчан қисмидир, у тирик натурада яхши кўринади ва асосий ўрганиш объекти ҳисобланади (45-расм).

Аввал кўрсатиб ўтганимиздек, анатомия бўйича ўқув материални ўзлаштириш ва мустаҳкамлашда ганч Экорше намунасидан фойдаланиш мумкин. (46- расм).

Бу ўринда ҳар бир мушакнинг пластик хусусиятини эслаб қолиш муҳим. Шунинг учун ҳам рассомлар бутун анатомияни эмас, балки айнан пластик анатомияни ўрганадилар. Рассом учун нафақат мушакнинг умумий кўриниши, балки мушакларнинг суякларга бошланғич ва охириги ёпишишларни, энг асосийси эса-мушак толаларининг йўналиши (жойлашиши)ни ҳам билиш жуда муҳимдир. Чунки тасвирда шаклга тус беришда рассом қалами ана шу мушаклар йўналиши бўйича ҳаракатланиши лозим, бу эса рассомга ишончли реалистик образ яратишга ёрдам беради.

Дастлабки пайтларда ўқув материални мустаҳкамлаш ва уни амалда ижодий-фаол равишда қўллаш маълум дастурий амални талаб этар экан, тирик бош расми устида ишлашнинг услубий босқичма-боқичда кўриб чиқамиз.

Ишнинг услубий босқичи аслида ганч бош расмини чизишда қандай бўлса, шундайлигича қолади. Шу ўринда биз ўқувчининг диққат-

эътиборини тирик бош расмини чизишнинг алоҳида муҳим томонларига қаратмоқчимиз.

Биз олдин айтиб ўтганимиздек, тасвир туриш жараёнини алоҳида босқичларга бўлиб чиқиш шартли бир ҳолдир. Ёш рассомга фақат ўқув материални яхшироқ ўзлаштириб олиш учун зарур. Қуйида биз тирик бош расмини чизишнинг тўртта босқични кўриб чиқамиз:

1) *тасвирнинг композицион жойлашиши, бош шаклининг умумий характерини, шунингдек қисмлар ва умумий шаклнинг пропорционал нисбатларини белгилаб олиш:*

2) *бош шаклининг анатомик тузилишининг ўзига хос хусусиятларини очиб борган ҳолда чизиқли-конструктив тасвирлаш:*

3) *тус муносабатларини ҳал этиш орқали шаклини деталли чизиб чиқиш:*

4) *материаллилик хусусиятини очиб бериш ва ишга яқин яшаш-умумлаштириш. Буларнинг ҳаммасини эркак кишининг бошини елка камари билан тасвирлаш мисолида кўриб чиқамиз.*

Биринчи босқич (47-расм) - қоғозда юзасида тасвирнинг композицион жойлашиши, бош шаклининг умумий характерини ва пропорцияларини белгилаш.

Босқичли расм чизишга киришишдан олдин натурани ҳар тарафидан кўриб чиқиш ва мазкур бошнинг характерли хусусиятларини белгилаб олиш, энг қизиқарли нуқтани танлаб олиш ва ушбу нуқтадан расм қандай кўриниш касб этишини тасаввур қилиб олиш зарур. Бунинг учун турли нуқталардан туриб бир қатор композицион қалам чизгилар бажариш, улардан энг ёқиб қолган жойни танлаш лозим. Бу нарса шунинг учун қилинадики, расм ишлаш жараёнида сиз бирданига танланган жойингиздан «совиб» қолишингиз мумкин.

Талабалар одатда қиёфачининг ифодали туришининг ўзиданок илҳомланиб кетадилар ва дарҳол композицион вазифа ҳал этилди ва энди уни фақат механик тарзда, кўз қандай кўринаётган бўлса шундайлигича қоғозга тушуриш қолди, деб ҳисоблайдилар. Лекин натура аслида образли, жуда ёрқин ва ифодали булиши билан бирга тасвирда ушбу нуқтаи назардан унинг кўриниши етарли даражада ишончли чиқмай қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам рассом учун асосий масса, бош силуэти ва чизиш ҳамда юз тузулиши, соч ва кўзлар гўзаллигини кўриш ва ҳис қила билиш жуда муҳимдир. Ушбу моделдан композицион чизгилар чизишда талаба аввало энг ифодали кўринишни танлаб олиш керак. Қулай нуқта танлаб олингандан кейин расм чизишга киришамиз.

Аввало, қаламни қоғоз устида енгилгина, босмасдан ҳаракатлантириб моделнинг композицион тузилишини ҳал қила бориб, бошнинг умумий шаклини белгилаб оламиз. Композицион ечим устида ишлаб туриб, бир йўла бошни схематик тарзда белгилаб олинади. Бу преспектив қонунларни тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. Тасвирни қоғоз

устида жойлаштириб бўлингандан сўнг бош шакли характери, бошнинг бурилишини (ҳолатини), унинг бўйин ва елка кенглиги билан бошланишини аниқлаб оламиз.

Геометрик шакллар, жумладан кубни тасвирлашдан бўлгани каби, бош расмини чизишда ҳам унинг, ката шаклининг конструктив асосини очишдан бошлаш керак.

Бошнинг олд қисмини ён қисмлардан чизиқлар билан белгилаб олганимиздан сўнг унга профил чизиғи қўйинг ва натурага қараб унинг йўналишини текшириб олинг. Шундай сўнг олд қисмидаги бурун, лаб, кўзлар жойлашган ўринларини аниқлаймиз. Профил чизиғи ёрдамида биз алоҳида қисмлар, яхлитлик ҳамда умумий бошнинг умумий шакли кўриниши пропорционал нисбатликларни ҳам аниқлаб олишимиз мумкин. Талабалар ганч бошни тасвирлаётганда қуриш схемалари ва пропорция қонунлардан дадил фойдаланиладилар. Лекин тирик бош расмини чизишга ўтишда эса улар бунга ботина олмайдилар. Тирик бош расмини чизишда профил чизиғини дадиллик билан учта тенг қисмга ажратинг. Бу сизга нафақат тасвирни тўғри қуриш, балки портрет ўхшашлигига эришиш учун ҳам ёрдам беради. Масалан, профил чизиғини уч тенг қисмга ажратиб биз ушбу мисолимизда кўрсатилгандек, сочи тўкилаётган кишида сочлар қопламаси қоплама чизиғидан анча баландда жойлашишини, куюк, осилган қошлар қош усти ёйларида пестрокда бўлишини белгилаймиз.

Ушбу босқичда энг асосийси бошнинг умумий кўриниши ва унинг характери тўғри белгилаб олишдир. Детеллар (бурун, кўзлар, оғиз) фақат белгилаб қўйилади: уларга тус беришга шошиш керак эмас, буларни кейинроқ, ҳамма нарсалар ўз жойида белгилаб бўлгандек кейин қилса ҳам бўлаверади.

Амалиётдан маълумки, кўпчилик талабалар тирик бош расмини чизаётганда «умумийликдан хусусийликка, ката хажмдан кичик хажмга» усулида ишлашга амал қилмайдилар. Улар, ката шаклнинг умумий характери аниқлаб олмай, майда икир-чикирларни киприклар, ажинлар, теридаги нуқсонларни чизишга киришиб кетадилар. Уларнинг назарида гўё булар портрет ўхшашлигини очиб беришда энг асосий нарсадек туюлади. Шунинг учун, улар расм чизига киришар эканлар, бош шаклининг умумий характери билан танишиб чиқмайдилар, қиёфачини фақат бир томондан (бир нуқтадан) кузатадилар, яъни бошни фақат қисман кўрадилар. Улар нимани кўрсалар шундайлигича пассив равишда кўчириб кўядилар. Бунинг асосий сабаби талабалар ганч бош расмини чизишда олган билим ва малакаларини умуман унутиб қўйганликларидадир. Бундай талабаларга расмдаги ўхшашлик детелларни санаб ўтиш билангина эмас, балки пропорционал нисбатларни тўғри белгилаш шакл характери, алоҳида қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги тўғри очиб беришда эканлигини тушунтириш керак. Шунинг учун дастлаб бош шаклининг умумий характери белгилаб олиш ва деталлар жойлашиш

ўринларини аниқлаб олиш лозим. Тасвирга ўзгартиришлар киритиш мумкин бўлиши учун расмни қоғозга қаламни енгилгина юргизиб тушурамиз ва чизиқли – конструктив расмга ўтамиз.

Иккинчи босқич (48-расм) - преспектива ва анатомик тузилишни ҳисобга олган ҳолда бош шаклини чизиқли – конструктив тасвирлаш.

Умуман бош ва унинг бўлақларини чизиқли – конструктив тасвирлашга ўтаётганда ҳажм қандай ташкил топишни кўргазмали равишда кўрсатишга ҳаракат қилинг.

Ўар бир юза ҳар хил ёритилганлик куга эга ва биз шу юзаларни енгил чизиқлар билан бериб, бутун бош шакли, унинг бўлақларни ҳам тўғри ва ишончли чиқаришимиз мумкин.

Бош шаклини чизишда шаклнинг конструктив асосини очиб бориб, бир йўла калла суяги сўнгалари билан асосланган шакл характериға ҳам аниқлик киритиш лозим. Бизнинг мисолимизда гардан суяги олдинга туртиб чиққан, бош усти чиқиқлари пешона бугриларға нисбатан бироз кенг, ёноқ суяги ўсимталари яхши ривожланган ва ёноқ суяклар анча олдинга туртиб чиққан пастки жағ кенг ва калла суяги қутиси суяклар билан зичлашиб кетган. Шаклни бундай таҳлил қилиш расомға бошнинг характерини тўғри очиб беришға имконини беради. Шаклни юзада оддийдан мураккабға принципи бўйича тасвирлашда, бош расмини чизишнинг бутун жараёнидан катта шаклни тасвирлашда деталли тус беришгача бўлган жараён умуман бошни ва алоҳида деталларни (бурун, лаб, кўзларни) таҳлил қилишда ҳам сўзсиз бажариш керак.

Кўз, қулоқ, бурун, лаблар шакклиға аниқлик кирита бориб доимо улар ўртасидаги боғлиқликни кузатиб туриш лозим. Ўар бир бўлак бири бири билан уйғунлашиши мақсадға мувофиқ ҳалақит бермагандагина яхшидир. Ушбу ҳолатда бундай ўзаро боғлиқлик бугрилари, қош усти чиқиқлари, кўз косаси, юқори ва пастки қовоқларни бирлаштурувчи ёрдамчи чизиқлар билан кўрсатилган.

Ўхшашликни очиб бериш учун рассом кўзларнинг жойлашиш характерини диққат билан кузатиши зарур. Кўзлар шундай жойлашиши керакки, унда ички (кўз ёши қобиғи) ва ташқи бурчаклар горизонтал чизиқда турган бўлади (49-расм), бу ҳолни Европа ирқиға хос бўлган кишиларда кузатиш мумкин. Кўзлар шундай жойлаштирилиши мумкинки, унда ички бурчаклар (кўз ёши қобиғи) ташқи бурчакларда пастроқда бўлади (49-расм), бу ҳолни мўғул ирқиға оид кишиларда кузатиш мумкин. Лекин кўз шундай ҳам жойлашаган бўлиши мумкинки, унда ички бурчаклар ташқи бурчаклардан юқорироқ туради (50-расм), бундай ҳолатни кекса ёшли кишиларда кузатиш мумкин. Ушбу ҳолатда натурачининг кўзи горизонтал жойлашган.

Одам бошини тўғри ва ишончли тасвирлаш қулоқ супрасининг тўғри жойлашганлиғиға кўп жиҳатдан боғлиқдир. Қулоқ расмини чизаётганда қулоқ супрасининг пастки (юмшоқ жойи) жағ суяги унчалик

ёпиб кўймаслигини ёдда тутиш керак. Ёноқ суяги ўсимтаси доимо кулоқ супраси ўртасида жойлашган бўлади. Буни, биз аввал айтиб ўтганимиздек, ҳар ким ўзида текшириб кўриши мумкин. Ёноқ суяги ўсимтасини ушлаб кўриб сиз шунга ишонч ҳосил қиласизки, у кулоқ супрасини ўртасига кириб боради, ёноқ суягини пайпаслаётган бармоқ эса унинг букрисига бориб тақалишига ишонч ҳосил қиласиз. Кулоқ энсага ёки ёноқда чизилиб қолмаслигига доим эътибор бериш керак. Кулоқ супрасининг жойлашишни тўғри белгилаш учун кулоқ супрасининг устки жағ суяги шохчасига параллел бўлишлигини кузатиб бориш керак. Расмда ўқлар йўналиши стрелкалар билан кўрсатилган (39-расм).

Шакл характери ва кулоқ супрасининг жойлашувига алоҳида эътибор қаратинг. Ўар бир кишининг кулоқлари ўзига хос тузилишига эга. Кулоқ шакли қурилишининг қонуниятларини билган рассом ҳар бир детал хусусиятини осонгина илғаб олиши мумкин. Одам кулоғи бешта асосий қисмлардан иборатдир. Сиз қиёфачингиз кулоқ супрасининг ўзига хос томонларини кузатинг.

Шунингдек бош шаклининг бўлаклари бурун, лаб ва кўзлар ҳаракатига ҳам диққат билан эътибор беринг. Бош бўлақларнинг характери бошнинг ўз хусусиятига боғлиқ, ёки аксинча. А.Дюрер ўз асарида шундай ёзган эди: «Масалан, бу жуда узун ёки бу жуда қисқа юз дейишганда унга қисмлар ҳам тааллуқли бўлади; бу жуда баланд, паст, дўнг пешона ёки ясси пешона демакдир. Бурунларга ҳам ана шундайлар тааллуқли бўлиши мумкун. Баъзиларнинг бурни ҳаддан ташқари қирғий, узун ва осилган, бошқаларники эса аксинча, жуда калта, кеккайган, қалин, қулупнай сифат, пучук ёки пешона чизигидан ҳаддан ташқари туртиб чикқан бўлади. Шунингдек, баъзиларда кўзлар киртайган, ичига чўкиб кетган ёки чақчайган бўлади. Баъзи кишилар кўзларини жуда қисқа очадилар ва пастги ковоклар юқори ковок тушгандагидан ҳам каттароқ бўлади; бошқалар кўзларини бақрайтириб очадилар, уларнинг кўз қорачиғи яққол кўринади. Баъзи кишиларнинг қошлари кўз остидан анча кўтарилган, бошқаларники кўз устида тушиб турган, бир кишида улар ингичка бўлса, бошқасиникида бароққош бўлади.

Баъзи одамларнинг лаблари чўччайган, бошқаларники ингичка, осилган: баъзиларда устки лаб паски лабга нисбатан кўтарилган (ёки аксинча), кўпинча қалинроқ бўлади: бир кишида бурун остидаги лаби узун бўлса, бошқасида калта бўлади ва ҳоказо. Шунингдек баъзи кишиларнинг даҳани йўғон, кенг, ката бўлса, бошқаларда у жуда кичик ва учли бўлади; баъзан у орқага, томоққа тортилган ёки аксинча, томоқдан анча туртиб чикқан бўлиши мумкин ва баъзан улар узун, баъзан эса калта бўладики, юқорида айтиб ўтилганидек, улар кўндаланг чизиқлар билан белгиланади.

Бундай диққат билан кузатиш расм чизувчига расмда моделнинг индивидуал хусусиятлари ва портрет ўхшашликни очиб бериш имконини беради.

Ушбу қиёфачимиз қулоғига назар солар эканмиз, унинг гардани калла суяги сўнгагига ёпишганлигини сезамиз. Қулоқ супрасининг бу хусусияти ушбу одамнинг қулоғи ва бутун бошининг ҳам ўзига хос характери кўрсатади.

Ёноқ ва чайнаш мушаклари яхши ривожланган ёноқлари эса кучли бўртмага эга эканлигини кўрамиз. Уни тасвирлаш орқали, образ характеристикасини кучайтирамиз.

Кенг пешона мушаклари терининг кўндаланг бурушиқлари билан чуқурчалар ҳосил қилган. Уларни тасвирлашда эҳтиёт бўлиш керак, чунки бўртмалар ёноқлардаги тери бурушлари билан «тортишиб» қолиши мумкин.

Учинчи босқич (50-расм) - тус бериб шакилни деталлаштириш.

Шаклни деталлаштиришдан олдин иш босқичларининг тўғри ҳал этилганлигини яна бир бор текшириб чиқинг. Шаклнинг умумий кўринишини йўқотмаслик учун тасвирга секин-асталик билан тус берилади. Дастлаб энгилгина тарзда асосий сояларни белгилаб чиқилади. Бу эса бош шаклни яхлит кўриш, аниқликлар киритиш имконини яратади. Шундан сўнг яна умумий шаклдан келиб чиққан ҳолда юз бўлақларига ўтиш мумкин. Алоҳида бўлақларга аниқлик кирита бориб, шакл тузулиши қонуниятларига диққат билан эътибор беринг. Масалан, кўзлар расми чизаётганда шуни эсдан чиқармаслик керакки, кўз соққасининг олд бўртмасини мутуз парда ташкил этадики, унинг орқасида марказдаги кўз қорачиғи билан рангдор қоплама туради. Кўпчилик талабалар кўз қорачиғини ўртаси қора доираси бўлган ясси диск сифатида тасвирлайдилар. Бу нотўғри. Марказдаги кўз қорачиғли рангдор қоплама ясси эмас, балки қабарик шакилга эгадир. Кўз соққасини қовоқлар ёпиб туради. Кўз бир томонга қараганда мутуз қабариги юқори қовоқларни ҳам ўша томонга, яъни одам қаёққа қараса ўша ёққа бурилади. Шунинг учун юқори қовоқларни чизаётганингизда унинг ташқи ва ички томонларига диққат билан эътибор беринг. Ушбу мисолимизда натурачининг нигоҳи ўнгга ва бироз юқорига қараган. Кўз шаклини деталли чизиб чиқишда ёруғликнинг тақсимланиш қонуниятларини ҳам ёдингиздан чиқарманг. Оддий шароитларда ёруғлик юқоридан тушади ва юқори қовоқ қалинлиги сояда, пасткиси эса ёруғликда қолади. Талабалар одатда юқори қовоқнинг пастки юзасини ва пастки қовоқ қалинлигини бир хилда туслайдилар, баъзан эса қовоқлар қалинлиги фақат чизиқлар билан чекланиб қолиб, умуман кўрсатмайдилар. Пастки қовоқни жуда эҳтиёткорлик билан, қаламни қоғозга тегар-тегмас қилиб чизиш керак, айниқса портрет ўхшашлигига эришаётган пайтда.

Қошлар расмини чизишда жиддий эътибор беринг. Қошлар ҳилма хил бўлади, улар кенг, тор, қаламқош, бараққош, текис, пастга қараб осилган, чимирилган, бир-бирига туташиб кетган бўлиши ва портрет характеристикасининг аниқ чиқиш қошларнинг ҳам тўғри ёритилишига

боғлиқ бўлади. Ушбу вазифада натурачининг қошлари қуюқ, кўзлари устида осилиб турибди.

Одамнинг тирик бошини тасвирлаш жараёнида кўпчилик талабалар, шаклни деталли ишлаш, расмнинг бадиий ифодали чиқишида унинг деталларини умумлаштира олишига боғлиқ. Шаклга деталли ишлов бериш расмнинг ифодали чиқишини оширади. Ишнинг ушбу босқичда бош шакли ва унинг деталларига аниқлик кирита бориб, бир йўла тус бериш масаласини ҳал қилиш учун ҳам асос тайёрлашингиз керак.

Академик расмда нафақат шаклнинг тўғри тасвирланганлиги, балки унинг ифодали чиқаанлиги ҳам қадрланади. Расмдаги ифодалилик тус бериш вазифасини қанчалик тўғри ҳал этилганлигига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Кўпчилик талабалар «*тус*» атамасини нотўғри талқин қилганликлари учун ҳам улар бу сўздан расмда тўғри фойдалана олмайдилар, анна шу тушунча устида бироз тўхтаймиз.

«*Тус*» (*тон*) сўзи грекча «*tonos*» сўзидан олинган бўлиб, у «*қучланиш*» деган маънони англатади. *Тус* (*тон*) – ёруғликнинг физик характеристикасидир.

«*Тус*» дейилганда бир ёруғлик манбаига қараб предмет юзасига ёруғликнинг миқдори ва сифатини вазн у предмет рангини тушунамиз. Предметнинг алоҳида юзалари ёритилганлигининг ўзгариши уларнинг ёруғлик манбаига нисбатан кенгликдаги ҳолатига боғлиқ бўлади. Тус ёруғлик манбаининг характери (табиий – қуёш, ой нури; электр лампочкаси, шам) ва ёруғлик тушаётган предмет ранги билан ўлчанади.

Ёруғлик (нур) жисм юзасига тушар экан, у тус кучини белгилайди. Юзаларнинг ёруғлик манбаига нисбатан турганига қараб тус характеристикаси ҳам ўзгаради. Расм чизувчилар айниқса тирик одам боши расмини чизишдек мураккаб вазифани бажаришда кўп чалкашадилар. Улар бош шаклига тус бераётганларида нур-соя градациясини, бинобарин, ҳажмнинг ёритилганлик даражасини илғаб оломайдилар. Масалан, улар қора сочларни тасвирлаётганларида бу сочларни дарҳол бир текис, бир хил ранга қоплаб қўядилар ва қаерда соя, қаерда ярим соя ва қаерда ёруғ бўлишлигини кўрсатмайдилар. Ваҳоланки, қора сочларга тушган ёруғлик худди, айтишлик бурун учига тушган ёруғлик каби бўлиши мумкин.

Рассом Малик Набиевнинг хомаки расмида (51-расм) тус бериш вазифасининг қизиқ ечимини кўрамыз. Рассом қора сочларни тасвирлар экан, қоғознинг шуъла тушган жойларини очиг (тоза) ҳолда қолдиради, у сочнинг ҳаммасини бўямайди, балки соч ҳажминини нур-соя воситаларда беришга ҳаракат қилади.

Жуда кўп ҳолларда натурани узоқ вақт давом этадиган жараёнда тасвирлаш натижасида талаба ҳис этиш (қабул қилиш) жўшқинлиги сусаяди, у натурадан пассив равишда нусха кўчиришга ўтади ва ўзи

чизаётган расмини «бўяб ташлашга» ўтади. Ушбу камчиликни олдини олиш учун П.Чистяковнинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтамиз: «Деталь устида узоқ ишлаш керак эсам, чунки қабул қилиш (ҳис этиш) жўшқинлиги йўқола бошлайди. Ундан кўра бошқа, ён-атрофдаги қисмни чизишга ўтиш керак. Аввал қилинган ишга яна қайтилганда чала қолган жойларни кўриш осон бўлади».

Тўртинчи босқич (52-расм) – материаллиликни ҳал эти шва ишга якун ясаш-умумлаштириш.

Ишнинг бу босқичи энг қийин ва давомлидир. Бунда талаба вазифани маълум тугалликка етказиши, ўқув материални қандай ўзлаштириб олганлиги билан бир қаторда ўз ижодий имкониятларини ҳам намоён этиши керак. Талаба модель шаклига тус беришда бир йўла унинг материаллилик томонини ҳам очиб туслай олса расмнинг ифодалилиги янада ортади. Масалан, агар талаба натурачи кўзининг шакли ва характерини тўғри тасвирласа-ю, кўзларга жозоба бермаса, унинг чизган расми етарли даражада ифодали чиқмайди; у кўзларни тасвирлар экан, киприк ва тери, шунингдек, намланган кўзлар жозибаси каби омилларни тўғри очиб берса, портретнинг ифодалилиги янада ортади. Кўзлар жозибаси деганда шу нарсани тушуниш керакки, кўз соққаси доимо кўз ёшлари билан намланган бўлади. Агар рассом уларни тасвирда очиб бера олмаса, у одам кўзининг ишончли ва ифодали чиқишига эриша олмайди.

Шаклга тус бериш ва материаллиликни оча бориб, секин-аста соч, қош, мўйловлар ва кийимлар тусини кучайтирамиз. Бу юз, соч, костюм кабилар хусусиятини очишга ёрдам беради. Расмда материаллиликни оча бориб, шаклининг пластик характеристикасини аниқроқ ифодалашга ҳаракат қилинг, ундаги баъзи жойларида пайдо бўладиган олачипорликлардан чўчиманг. Бундай ҳолларда П.Чистяков ўқувчиларга шундай дер эди: «тасвирлаш жараёнида, бир жойдан иккинчи жойга ўтаётганингда бутун шаклни кўздан қочирма, даров умумийликка интилма, балки деталлар ичига кириб кет, дастлабки олачипорликлардан кўркма, уни умумлаштириш унча қийин иш эмас, асосийси нимани умумлаштириш бўлса бас. Шаклни унинг ҳажмини беришга интилиш сенинг чизикларинг, чизгиларингни жонли ва ифодали қилади».

Охирги босқичда қилинган ишга умумий якун ясаш керак. Шу ернинг ўзида тасвирнинг ҳолатини тез-тез текшириб бориш лозим. Јилинган ишга якун ясаш бош нисбатлари, шакл характери, ҳажм ифодасининг ишончлилиги ва тус бериш нисбатларининг тўқри эканлигини текширишдан бошланади.

Энг аввало расмнинг уйқунлашувини текшириш керак. Шаклни детали ишлаш жараёнида сиз расмни суриб юборган бўлишингиз, деталлар ўзаро боқланиши йўқотган, шаклга тус бериш жараёнида анатомик тузилишга путур етган бўлиши мумкин; эҳтимол бирор жойда унга янгитдан чизги бериш, контур бўйича эса ифодани бўрттирувчи чизик

тортиш керак бўлар. Шунингдек, ҳар бир деталь шакли характерини текшириб чиқиш зарур, чунки улар нафақат бош шаклининг умумий структурасини тўқри ифодалаш учун, балки одамнинг образли характеристикасини ҳам бўрттириб кўрсатиш учун ҳам керак.

Шундан сўнг тус бериш вазифасининг тўқри ҳал этилганлигининг текшириш керак. Бу ўринда натурада энг тўқ ва энг ёруқ жойларни белгилаб чиқиш, уларни ярим сояга таққослаган ҳолда тасвирни умумий яхлитликка келтириш лозим. Деталларга ишлов берилиш даражасига алоҳида эътибор бериш зарур.

Бош шакли қисмларни устида ишлаш пайтида унинг умумий яхлитлиги – бутунлигига путур етказиб қўйиш мумкин. Масалан, кулоқ жуда ҳам ёрқин, пешона қисм ҳаддан ташқари сенр-ажин ва қорайтириб юборилган, лаблар бир-биридан кескин ажралиб қолиши мумкин ва ҳоказо. Шундай ҳол юз бермаслиги учун ишнинг якунловчи босқичини амалга ошириш керакки, бунда бошнинг бўлақлар қисмлари ягона бутунликка келтирилади. Шакл ҳаддан ташқари майдалашиб, ажинлар кўпайиб кетган жойларни умумлаштириш, ёруқликни яхлитлаш, ёруқликманбаига қараб бир текисда узоқлашаётган ҳолатга келтириш лозим; соядаги қисмларга шундай тус берилсинки, улар умумий уйқунлашувдан чиқиб кетмасин. Тасвирий санъат қонун қоидаларига кўра узоқ пландаги деталларга камроқ, яқин пландагиларга эса кўпроқ тус берилиши лозим.

Жилинган ишларга якун ясалаётганда рефлекслар ёруқлик билан бир хил тусда тўлиб қолмаслиги, қаттиқ қорайтириб юборилган соялар «дарча» ҳосил қилмаслиги, узоқ пландаги ёруқлик ва соя контрастлари олдинга «чиқиб» қолмаслигини текшириб олиш керак. Бундай хатоликларни тезроқ илқаб олиш учун тасвирга кўпроқ узоқроқдан туриб қараш керак.

Тирик бош расм устида ишлашнинг методик кетма-кетлиги ҳақидаги танга якун ясаб, шу нарсани ёдда сақлаб қолиш керакки, ишнинг ҳар бир босқичига етарли даражада вақт ажратилиши керак.

Тасвир қуришнинг методик кетма кетлигини ўзлаштириб олиш бошловчи рассомга ишонч билан, узлуксиз, ҳар бир босқични алоҳилда равишда қандай ҳал этилишини билган ҳолда ишлаш имкониятини беради. Расм устида ишлашнинг Амалий тажрибасини эгаллаган ёш рассом якуний натижани олдиндан кўра билиш кўникмасига эга бўла бошлайди. Лекин олдиндан кўра билиш кўникмасига баъзилар ўйлайдигандек, ҳар ким ўз ҳолича эмас, балки педагог ёрдамида, бутун тасвир қуриш жараёнини босқичма-босқич ўзлаштириш натижасидагина эга бўлиши мумкин.

Тирик бош расмларни чизиш туркумларидан кейин бир қатор бошларни елка кенглиги билан бирга чизиб кўриш керак. Бу вазифалар бошнинг елка кенглиги билан боқланиш қонуниятларини ўзлаштириб олиш учун зарур.

Бундай машқларни бажаришда бўйин ва елкаларнинг пластик характеристикасига алоҳида эътибор беринг. Дастлаб бошнинг бўйин ва елкага нисбатан ҳолатини аниқлаб олинг, яъни елка кенглигининг ромб сифат майдончасига тўқри «ўрнаштиринг». Шундан сўнг ўнг ва чап томондан кўкрак-ўмров суягининг пластик характеристикасини аниқланг.

Ўмров ўсимталарининг жойлашиш ҳолатини кузатинг. бўйинтурук чуқурчасига нисбатан торс кўкрак қафаси ва бош ҳолатини текширинг. Агар натура топишнинг иложи бўлмаса, бундай ҳолатни кўзгуга қараб туриб ўзингизда машқ қилишингиз мумкин. Бу ўқув материални яхши ўзлаштириб олингандан сўнг одамнинг белидан юқори тасвирини чизишга киришиш мумкин.

Давомли расм чизиш билан бир вақтда тирик одам бошидан мунтазам равишда ҳомаки расм ва чизигилар қилиш зарур. Бундай ҳомаки расмлар нафақат одам бошини тасвирлашда олинган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, балки тасвирда реал ҳаётни тасвирлаш қобилиятини ривожлантириш учун ҳам зарур.

Реалист-рассом инсонни ҳаракатда, унинг барча гўзалликларини тасвирлай олиши керак. Давомли расм устида ишлаш талабани ёрдамчи чизиқлар, ўқ чизиқ, конструктив асослар ёрдамида тасвирни диққат билан ва методик босқичларда тасвир қилишга мажбур этади. Талаба давомли ўқув расмида асосий эътиборини юзада реалистик тасвир қилишнинг қонуниятлари ва қоидаларига қаратади. Бинобарин, талаба ўқув-академик расмида бу ишни педагог ёрдамида, унинг узлуксиз кузатувида амалга оширади. Ўқув ва ижодий расм ўртасидаги фарқни очиб бориб улар турли йўналишга эга эканликларини кўрсатиб ўтиш лозим. Ўқув расм билим ва кўникмаларга эга бўлиш учун яратилади. Ижодий расмда эса аксинча-олинган билим ва кўникмалардан бадиий образ яратиш учун фойдаланилади. Шунингдек аввал олинган билим ва малакалар асосида янгилик яратади.

Биз юқорида такрорлаб ўтқанимиздек, ўқув расмининг ўқув таҳлилий (аналитик) вазифалари ижодий моментлардан ҳам ҳоли эмас. Ҳомаки расм ҳам олинган билим ва малакалар асосида яратилади. Ҳомаки расмда энди талабадан тасвир қилиш изчиллиги, ёрдамчи чизиқларни қўллаш қабилар талаб этилмайди.

Ҳомаки расмлар ҳақида гапирилганда уларнинг вазифалари, мақсад ва йўналишларини тўқри аниқлаб олиш керак. Кўпинча «хомаки» тушунчасини расм устида ишлашнинг биринчи босқичи, шаклнинг чизиқли-конструктив қилиниши билан аралаштириб юборадилар. Бу албатта тўқри эмас.

Ҳомаки расм маълум вақт оралиқда кузатилаётган натура ҳақида тўлиқ тасаввур беришни мақсад қилиб қўяди. Ҳомаки расмлар ҳар хил давомийлик ва ҳар хил ишланишда бўлиши мумкин: иш шарт-шароитлари

ва рассомнинг ўз олдига қўйган вазифаларига қараб ярим соатли, бир соатли, ўн минутли ва хоказо.

Хомаки расм-бу натурадан тезгина чизги қилиб олишдир; у ўқувчини тез фикрлаш, тасвирлашнинг энг ишончли ва мантиқий воситаларини қидириб топишга ўргатади, кузатувчанлигини ривожлантиради. Хомаки расм, расм чизувчини унча моҳияти бўлмаган нарсаларни четга чиқариб ташлаб, асосий нарсага қаратади.

Хомаки расм ўқувчида мустақил ишга бўлган тайёргарлик даражасини намоён этади.

Хомаки расмлар талаба тасвирий саводхонлиги қонуниятларини осон ва тез қўллай билишга ўргатиши лозим. Ётмишдаги буюк устоз рассомларнинг хомаки расм намуналари ўзига хослиги, натуранинг энг характерли хусусиятларини ажратиб кўрсатилганлиги билан томошабинни ўзига тартади.

Натурадан ўқув – академик расм чизиш вазифаларида хомаки расмлар маълум ўқув-таълимий ва тарбиявий мақсадларни кўзлайди:

аввал ўтилган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш ва бошловчи рассомни мустақил ишлашга тайёрлашдан иборат. Хомаки расм чизиш-бу тез фикрлаш, тез таҳлил қилиш демакдир. Хомаки расм – бу аввал олинган билимларни ҳисобга олган ҳолда натура билан буюм ҳақидаги мантиқий фикрлашдир. Расм чизувчи хомаки расм чизиш давомида ушбу натура ҳақида, унинг шакл қурилиши конструктив тузилиши анатомик хусусиятлари ва ҳоказолар ҳақидаги бутун билимлари заҳирасидан фойдаланади.

Дала амалиёти даврида ўқув машҚулотларининг энг кўп маҳсудорлигига талабалар айнан хомаки расмлар чизишда эришадилар. Бунда улар ҳам натурани ўрганиш ҳам тасвирлашнинг бутун техник воситаларидан фойдалана билиш томонларини намоён этадилар.

Шунинг учун ҳам хомаки расмлар агар расм чизувчи натура ҳақида маълум маълумотларга эга бўлганидагина фойдалидир. Маълум вазифалар аниқ йўналтирилган мақсад бўлмасдан хомаки расмлар чизавериш талабани ижоддан бездириб қўйиши мумкин.

Кўп йиллик амалиёт шуни кўрсатдики, маълум бир тизимсиз, услубий принципларсиз бу иш мақсадсиз бўлиши мумкин. Хомаки расм чизишга ўргатиш ҳам ўқув вазифаларини аста-секин мураккаблаштириш маълум бир услубий босқичликни тақозо этади. Биринчи курс талабалари учун анча енгил, юқори курсдагиларга эса мураккаб ўқув вазифалари берилиши мақсадга мувофиқ.

Лисқа хомаки расм ва чизгиларда асосий эътиборни характерни очишга, кишининг образли характеристикасини кўрсатишга қаратинг. Энг асосийси давомли расм ва хомаки расмга бўлган ёндошишни тўқри тушинишдир. Давомли ўқув расмда биз академик расмнинг асосий қоидалари – бош шакли қурилишининг конструктив тузилиш анатомик

қонуниятларини ўзлаштирамиз; хомаки расм чизишда эса инсоннинг эмоционал ҳолатини – типажини илҚаб олиш талаб этилади.

Хомаки расм устида мунтазам ишлаш расм чизиш санъатини тезроқ эгаллаб олиш имкониятини беради. Бирорта рассом йўқки, у ўзи билан хомаки расмлар учун махсус альбом кўтариб юрмаган бўлса. Ётмишнинг машҳур рассомлари ўзларининг кундалик ишларига жуда катта эътибор берганлар. Италия рассоми Ченнино Ченнини ўзининг «Рангтасвир ҳақида асар» китобида шундай ёзган эди: «Доимо, бирор кунни ҳам ўтказмай, гарчи у бу мақсад учун ҳеч нарса бўлмаса ҳам бирор-бир нарсанинг расмини чиз; бу сенга жуда катта фойда келтиради». Ўаётда биз бир-бирига айнан ўхшаш одамни учратмаймиз. Рассомнинг вазифаси ҳам индивидуал хусусиятларни илҚаб олиш, ушбу одам учун ўзгача бир хусусиятни топа билишдан иборатдир. Шунинг учун ҳам кўпроқ кузатинг, кўпроқ натурадан расм чизинг, мунтазам равишда хомаки чизгилар қилинг.

Малик Набиевнинг Экспрессив хомаки расмида кулаётган ҳабаш кишининг юз тузилиши жуда ишончли чиққан. Шунингдек унинг Ўиндистон сафарида бажарган туркум хомаки расмлар образларнинг тўлиқ характерларини гўзал, чехраларини тасвирлашда ифодали штрих ва чизгилардан фойдаланган.

Тасвирда инсон юзининг ҳаётий таъсирчанлигини бера олиш реалист рассом учун ўта муҳимдир.

Ўозирги куннинг энг долзарб вазифаси моҳир рассом – ўқитувчини тарбиялаш экан, бош шакли расмини чизишга ўргатиш тизимида хомаки расмлар чизиш ишига жиддий эътибор бериш лозим. Хомаки расмлар ва қисқа чизгилар бошловчи рассомни ижобий фаолиятга узлуксиз боғлаб қўяди. Улар талабани мустақилликка ва ўқув машқ тасвирий вазифаларни ҳал этишга ўргатади.

Тирик одам расмини чизиш рассом учун яхши мактаб ҳисобланади. Тирик инсон юз ҳаракатидаги шакл бойлиги ва ифодалилиги рассомга ушбу одамга хос бўлган энг характерли хусусиятларини илғаб олиш, ёш рассомга бадиий образ яратиш учун дадил қадам ташлаш имконини беради. Муваффақият билан ҳал эўқув вазифалар расм чизиш санъати Билан қизиқишга, кейинчалик эса портрет санъатини ҳам эгаллашга бўлган интилишларга фойда бўлади.

Одам бошини тасвирлаш принципларини яхши ўзлаштириб олгандан сўнг янада мураккаброқ вазифага ижодий портрет яратишга ҳам ўтиш мумкин.

Портрет чизиш санъатини эгаллаш учун энг қулайи авто-портрет тасвиридир. Рассом ўзининг расмини ўзи чизар экан, ишни ниҳоясига етказиш учун қанча вақт талаб этилса, шунча кўзгу олдида тура олиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. *Азимова Б. Натюрморт тузиш ва тасвирлаш методикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1984 йил.*
2. *Бойметов Б. Бадиий графика куллийети биринчи курс сиртқи бўлим талабалари учун қаламтасвирдан методик тавсиялар. Тошкент, 1992 йил.*
3. *Бойметов Б. Қаламтасвир ўқитишнинг илмий асослари. Методик тавсиялар. Тошкент, 1995 йил.*
4. *Бойметов Б., Мактабда тасвирий санъат тўғараги. Фан – 1995 Толипов М. йил.*
5. *Бойметов Б. Қаламтасвир. Педагогика институтлари ва университетлари учун ўқув қўлланма. Тошкент, 1997 йил.*
6. *Бойметов Б. Қаламтасвир асослари. Педагогика институтлари ва университетлари учун ўқув қўлланма. Тошкент, 2000 йил.*
7. *Тен Н. Гипс моделларининг расми. Тошкент. Ўқитувчи – 1994 йил.*

8. **Тожиев Б.** *Қаламтасвир асосларини ўрганиш. Тошкент, 1994 йил.*
9. **Хасанов Р.** *Методические основы художественного образования и воспитания в узбекской школе. Тошкент. Фан – 1990 год.*

МУНДАРИЖА

<i>Муқаддима.</i>	3
<i>I – боб. Одам боши шакли тузилишининг асосий қонуниятлари</i>	4
<i>II – боб. Чизиқли конструктив тасвирлаш усули</i>	17
<i>.....</i>	
<i>III – боб. Бош бўлаклари – бурун, кўз, қулоқ ва лаблар расми</i>	28
<i>.....</i>	
<i>IV – боб. Тирик одам боши шакли расмини чизиш</i>	47
<i>.....</i>	
<i>1. Кала суяги сўнгаклари</i>	51
<i>2. Бош мушаклари</i>	56
<i>Адабиётлар</i>	77

